

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ORTADOĞU MODERNLEŞME SÜRECİNDE
İRAN REFORMCULARI MUHAMMED
HATEMİ ÖRNEĞİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

ECE SANCAR

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SİBEL TURAN

EDİRNE 2025

Tezin Adı: Ortadoğu Modernleşme Sürecinde İran Reformcuları Muhammed Hatemi Örneği Üzerine Bir İnceleme

Hazırlayan: Ece SANCAR

ÖZET

Bu tez çalışması Ortadoğu bölgesinde uzun yıllardır modernleşme çabalarının belli dönemler içerisinde sonuç bulmasına bağlı olarak İran'daki dönüşümlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma giriş ve sonuç bölümleri haricinde altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan Modernleşen Ortadoğu başlığı altında Ortadoğu bölgesel ve kavramsal olarak tanımlanacak olup ikinci bölümde bölge içerisinde İran ve İran'ın tarihsel süreci ele alınacaktır. Üçüncü bölümde İran İslam Cumhuriyeti'nin Örgütlenmesine değinebilmemiz adına devlet yapısı ele alınacak olup başta dini lider ve cumhurbaşkanı kurumunun sistemdeki yeri anlamlandırılacaktır. Dördüncü bölümde ise siyasi grupların sağ ve sol bağlamındaki ayrışmaları sonucunda ortaya çıkan muhafazakar kesimlerin geleneksel yönetim anlayışına yer verilecektir. Devamında Şah yönetiminde modernizasyon sürecinin Ak Devrim boyutuna değinilerek Muhammed Musaddık önderliğinde Ulusal cephe hareketlerinin ön plana çıkması aktarılacaktır. İran İslam Devrimine giden yolda karizmatik lider imajını çizen Ayetullah Humeyni'nin Ak Devrim karşısında İslam Devriminin temellerini atmak istemesi beşinci bölümün konusunu oluşturmaktadır. Son bölüm olan altıncı bölümde ise Muhammed Hatemi'nin 1997 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçiminde beklenmedik bir aday olarak çıkması ve beraberinde seçimi kazanması ile reformist hareketlerin benimsenmesi irdelenecektir. Muhammed Hatemi döneminde basın hareketleri, muhafazakarların siyasal anlamda karalama çalışmaları, meclis seçimleri ve Ahmedinejad dönemine geçiş ele alınacaktır. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılarak İran'da meydana gelen her siyasi dönüşümün önündeki engellerin neler olduğu ve bu durumun demokrasi açısından hangi zorlukları barındırdığı açıklanmak istenecektir. Muhammed Hatemi'nin gerçekleştirmek istediği reform hareketlerini ne ölçüde hayata geçirebildiği üzerindeki soru işaretleri cevap bulmaya çalışacaktır. Elde edilen veriler aracılığıyla dönemin anlamlandırılması için incelemeler farklı bir bakış açısıyla ortaya konacaktır.

Çalışma içerisinde Cumhurbaşkanlığı kurumunun dini liderin arkasında sembolik bir anlam taşıması ele alınacak olup İran'ın beşinci cumhurbaşkanı olan Muhammed Hatemi'nin modernleşmeye olan katkısı ele alınacaktır. Bu konuya kadar gelinen kısımda neden demokrasinin sürekli sekteye uğradığı geniş bir şekilde ele alınacak olup muhafazakar ve reformist grupların arasında geçen mücadelenin derinine inilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Ortadoğu Modernleşme Dönemi, İran, İran İslam Devrimi, Şiilik, Reform Hareketleri, Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi Dönemi.

Name of Thesis: Iranian Reformists in the Middle East Modernisation Process A Study on the Example of Mohammad Khatami

Prepared by: Ece SANCAR

ABSTRACT

This thesis aims to examine the transformations in Iran in connection with the outcomes of modernization efforts in the Middle East over certain periods. Excluding the introduction and conclusion sections, the study consists of six chapters. In the first chapter, titled "Modernizing Middle East," the Middle East will be defined regionally and conceptually. In the second chapter, Iran and its historical process within the region will be discussed. The third chapter will address the state structure to provide insight into the organization of the Islamic Republic of Iran, emphasizing the roles of the Supreme Leader and the President in the system. The fourth chapter focuses on the emergence of conservative groups rooted in traditional governance, arising from the political divide between right and left-wing factions. This chapter will also touch upon the modernization process during the Shah's regime, particularly the White Revolution, and highlight the prominence of the National Front movements under the leadership of Mohammad Mossadegh. The fifth chapter explores the path to the Islamic Revolution, focusing on Ayatollah Khomeini's charismatic leadership image and his desire to lay the foundations of the Islamic Revolution as a counter to the White Revolution. In the sixth and final chapter, Mohammad Khatami's unexpected candidacy and victory in the 1997 presidential election, along with the adoption of reformist movements, will be examined. Press movements during Khatami's era, political smear campaigns by conservatives, parliamentary elections, and the transition to Mahmoud Ahmadinejad's era will also be analyzed. In the conclusion section, a general evaluation will be provided, addressing the obstacles to every political transformation in Iran and the challenges these pose to democracy. The study will seek to answer questions about the extent to which Mohammad Khatami was able to implement his intended reform movements. Through the data obtained, a different perspective will be presented to better understand the era in question.

In this study, the presidential institution will be examined as a symbolically significant entity positioned behind the religious leader, and the contributions of Muhammed Hatemi, Iran's fifth president, to modernization will be discussed. In the sections leading up to this point, the reasons behind the continuous disruption of democracy will be extensively analyzed and the conflict between conservative and reformist groups will be explored in depth.

Keywords: Middle East, Middle East Modernization Period, Iran, Iranian Islamic Revolution, Shiism, Reform Movements, President Muhammed Hatemi Era.

ÖNSÖZ

İran siyasetinin yapısal olarak elitler arasındaki mücadeleler sonucunda şekillenen bir ortamın varlığı her dönemde kendini hissettirmiş ve farklı analizlerin kaleme dökülmesine imkan sağlamıştır. Muhammed Hatemi, Ortadoğu’da İslami rejimin tesis edilmeye keskin bir şekilde çalışılan İran’da 1997 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde galip gelen reformist bir devlet adamıdır. Ortadoğu modernleşme sürecine damga vuran ve en önemlisi İran İslam Devleti’nin temellerinin atıldığı Şah rejiminin sona ermesi Velayet-i Fakih vasfını ortaya çıkarmıştır. Bu dönem her ne kadar Ayetullah Humeyni ile başlamış olsa da halk destek vermiş olduğu bu mücadeleyi sonlandırmak istemiştir. Ayetullah Humeyni ile zorunlu kılınan şeriat kuralları, Ali Ekber Haşimi Rafsancani tarafından pekiştirilerek yönetim muhafazakar gruplar tarafından güç yarışına dönüştürülmüştür. Bu çalışma, Reformist grupların büyük oranda desteğini alarak Mayıs 1997 seçimlerinde oyların%69’unu alarak Cumhurbaşkanı seçilen Muhammed Hatemi’nin modernleşme sürecini etkilerini ele almayı amaçlamaktadır.

“Ortadoğu Modernleşme Sürecinde İran Reformcuları Muhammed Hatemi Örneği Üzerine Bir İnceleme” konulu tez çalışması bu analizlerin dönemsel ve düşünsel olarak farklılıklarını incelemektedir. Çalışmamın hazırlanmasında emeği geçen ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Sibel TURAN’a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Aynı zamanda beni bu yaşıma kadar yetiştiren ve bölümümü gururla okumam için teşvik eden başta rahmetli babam Abdullah SANCAR ve bu süreçte her zaman yanımda olan annem Belkize SANCAR’a minnettarlığımı sunarım.

Ece SANCAR

Edirne, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
RESİM LİSTESİ.....	ix
GRAFİK LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNLEŞEN ORTADOĞU

1.1. Ortadoğu Kavramının Çerçevesi ve Sınırları	10
1.2. Ortadoğu Tarihine Bakış	12
1.3. Etnik Yapı.....	15
1.4. Dini Yapı ve Dil Çeşitliliği	16
1.5. Batı Etkisinde Özgürlük Arayışı	18

İKİNCİ BÖLÜM

ORTADOĞU'DA İRAN

2.1.1. İranlılar Kimdir?	23
2.1.2. İran'ın Tarihsel Dönüm Noktaları	25
2.2. İran'da İslamiyet'in Yayılması ve Şiiliğin Güçlenmesi	28
2.3. Safevi İmparatorluğunun Kuruluşu ve Modern Dönem Başlangıcı.....	29
2.4. Kaçar İmparatorluğu ve Meşrutiyet Devrimi'nin Etkileri.....	31
2.5. Tütün İsyanı.....	32
2.6. Meşrutiyet Devrimi	35
2.7. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941).....	37
2.8. Modern Devlet İnşasında Bürokrasi Önemi	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN ÖRGÜTLENMESİ: DEVLET YAPISI

3.1. Dini Lider (Velayet-i Fakih).....	43
3.3. Muhafızlar Konseyi	49
3.4. İslami Şura Meclisi.....	51
3.5. Uzmanlar Meclisi	52
3.6. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi	54

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE SİYASAL GRUPLAR VE FİKİR

ÇATIŞMALARI

4.1. İran'da Siyasi Gruplar ve Ulemanın Yapısı	56
4.2. Sağ-Sol Çatışmalarının İdeolojik Alt Yapısı.....	57
4.3. Muhafazakar Söylemin Temel Önergelerine Bakış Açısı.....	59
4.4. Reformistlerin Siyasi Değişimler Öncülüğünde Söylemleri	60

BEŞİNCİ BÖLÜM

ŞAH YÖNETİMİ'NDE BATI ETKİSİNDEKİ İRAN

5.1. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Tahta Çıkması	61
5.1.1. Şah'ın Modernizasyon Programı: Ak Devrim (1963)	63
5.2. Muhammed Musaddık ve Ulusal Hareketin Oluşması.....	64
5.3. Petrol Endüstrisinin Millileştirilme Çabaları	66
5.4. Yeni Dönem: Ak Devrime Karşı İslam Devrimi (1979).....	69
5.5. Rafsancani ve Anayasa Değişikliği	72
5.6. Zafere Giden Yol.....	75

ALTINCI BÖLÜM

MUHAMMED HATEMİ DÖNEMİ (1997-2005)

Reform Zaferi'nin Perçinlenmesi ve Muhafazakarların Direnişi.....	79
6.1. Hatemi'nin Toplumsal Tabanı.....	79
6.1.1. Seçim Kampanyası'nda Hatemi.....	83

6.1.2. Hatemi Önderliğinde Reform Hareketinin Temelleri.....	87
6.1.3. Reform Hareketinin Partileşmesi.....	89
6.1.4. Reform Hareketinin Söylemleri: Sansürlenene Basına Özgürlük	91
6.2. Muhafazakarların Direnişii ve Saldırıları	92
6.3. Devrim Muhafızları ve Meclis Seçimleri	94
6.4. 18 Şubat 2000 Meclis Seçimleri: Reformcu Zaferin Yinelenmesi.....	95
6.5. 2004 Meclis Seçimleri ve Reformistlerin Mağlubiyeti	96
6.6. 2005 Seçimleri ve Yeni Cumhurbaşkanı Ahmedinejad	98
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA	103

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Devrim Destekçileri, 1979..... 70

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1. 6 ve 7. Dönem Meclisi Siyasal Grupların Dağılımı 97

KISALTMALAR

- ABD** : Amerika Birleşik Devletleri
APOC : Anglo-Persian Oil Company
BBC : British Broadcasting Corporation (Britanya Yayın Kuruluşu)
CENTO : Central Treaty Organization (Merkezi Antlaşma Teşkilatı)
CIA : Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
İCP : İslam Cumhuriyeti Partisi
İDMO : İran Devrim Muhafızları Ordusu
MDP : Mücadeleci Din Adamları Birliği

GİRİŞ

Dünya tarihi yüzyıllardır pek çok değişim ve dönüşüme şahitlik etmiştir. Geçen yüzyıllar, dönemler, çağlar içinde barındığı dönemin koşullarına göre şekillenmiştir. Yerleşik hayata geçiş ve sonrasında süregelen bitmek bilmeyen dönüşüm evrelerinin en çarpıcı ve can alıcı noktası modernleşme süreci olmuştur. Modernleşme ise; dönemden döneme farklı boyutlarda meydana gelmekle birlikte coğrafyadan coğrafya ya da farklılık göstermiştir. Bu bağlamda aslında ülkelerin gelişmişlik düzeyleri kategorize edilmiştir. Tam bu noktada coğrafi boyuttaki değişimler incelendiği zaman belirlenen gelişmişlik kıstasları doğrultusunda entegrasyon süreçlerinin çarpıcı boyutta ilerlediğini görmek mümkündür. Batılı ülkelerin bu bağlamdaki üstünlüğü, diğer ülke toplumlarını kendine entegreye mecbur bırakmıştır. Tam da bu noktada ülkeler bazında bir uyum sürecinin yanı sıra bölgesel süreçler göze çarpan noktalar olmuştur. Toplumlar bu doğrultuda gelişmişlik kıstaslarına entegre olmayı amaçlamıştır. Gelişmeyi belirli kıstaslarla sınırlamanın doğru olup olmadığı bir kenara bu kıstaslar doğrultusunda yapılan reformların toplumları geliştireceği inancı meydana gelmiştir.

Pek çok ülke ekonomik anlamda gelişmişliğini ilerletmiş ve meydana gelen ekonomik devrimlerden verim alabilmişse de tek başına bu kıstas içerisinde yer alabilmek için yeterli değildir. Özellikle tamamen dini rejimlerin iktidarlığındaki uluslar, değişim ve reformu yalnızca bu ölçülerde kabul etmekte ve hatta kimi zaman reddetmektedir. Dini normlara uygun olmayan hiçbir olgunun bu ülkelerde kabul görmediği aşikardır. Bu noktada ise sosyo-kültürel anlamda modernleşme entegrasyonunda geç kalınmıştır.

Bahsedildiği gibi bazı ülkeler dini gerekçeler ile birtakım normları yok saymakta, bununla beraber dini iktidarların iktidarlığında varlığını sürdürmektedir. Buradaki temel argüman modernleşmeden ziyade bu modernleşme içerisindeki olguların dini gerekliliklere uyup uymadığı meselesidir. Dolayısıyla her anlamda hükümranlığını devam ettiren bir din adamının varlığı söz konusudur. Bu toplumlarda

dini liderlerin her anlamdaki hükümleri ve bu entegrasyon hakkındaki kararları bu bağlamda mutlak doğruyu yansıttığına inanılır. Özellikle bu konu bağlamında İran değerlendirildiği zaman; tamamen İslami gerekçelerle yönetilen bir ülke karşımıza çıkmaktadır. Buradaki temel yaklaşım dini gereklilikler çerçevesinde şekil aldığı için ülkedeki başrol dini liderlerdir. Bu bağlamda kurulmuş olan Ayetullah makamı gelişmelerin başrolündedir. Öyle ki İran'da demokrasinin fonksiyonel ve faydalı bir şekilde işleyememesinin en önemli etkeni de bu meseledir. Anayasal temellerde yönetilmesi sebebiyle bir seçim sisteminin varlığı tam fonksiyonel bir demokrasi anlamına gelmemektedir.

Elbette ki tüm bu bahsi geçen meseleler reformist girişimlerin bütünüyle hiç olmadığını ifade etmez. Şah Rıza Pehlevi, Hatemi gibi yöneticilerin döneminde bu tip girişimleri görmek mümkündür. Özellikle kadınların toplumsal alanda katılımı vb. konularda yapılan değişimlerin realist bir reform sürecinin olmadığını gözler önüne serer. Her ne kadar tam anlamıyla bir değişim söz konusu olmasa da kadınlara ve gençlere bir umut olması açısından Hatemi bir karizmatik lider modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan reformu kabul edenler dahi bunun dine uygunluğu doğrultusunda gerçekleşebileceği öncülüğünde kabul etmişlerdir. Aynı zamanda toplumsal sahada yapılacak çoğu reform zaman içerisinde çeşitli engellere takılmıştır. Bu sebeple buradaki reformasyon aslında bir bağlamda yapı sebebiyle gerçekleşemediği aşikardır.

İran'da yapılan modernizasyon süreci incelemelerinde modernleşmeyi Batılılaşma olarak algılamaktan ötürü yöneticilerindeki ön yargıyı keşfetmemek olanaksızdır. İran yönetimleri genel anlamda bu algı sebebiyle modernleşmeyi kötü olarak addedilmiştir. Oysaki her ulusun kendi değerleriyle uyumu içerisinde pek çok dönüşüm fikrinin mümkün olduğu da açık bir gerçektir. Bundan sebep tam olarak bu fikre bütünüyle sıcak bakılamamıştır. Her koşulda ve coğrafyada farklı şekillerde tezahür eden modernleşme süreci, İran'da daha çok dini ve anti batı görüş ve gereklilikler çerçevesinde şekillenmiştir.

I. BÖLÜM

MODERNLEŞEN ORTADOĞU

Hiç şüphesiz ki modernleşme başlığı adı altında ele alınan her konu içerisinde bir kırılma noktasını barındırmaktadır. Ortadoğu bölgesi için bu kırılma noktasının hangi olay üzerinden gerçekleştiği önemli bir yer edinmekle birlikte modernleşmeye ne derece katkı sağlayabildiği tartışılır bir süreç olmuştur. Durum böyle oldukça süreç dış müdahalelerin kaçınılmaz olması Ortadoğu’da modernleşmenin görünmez bir el altında hareket etmesi olağan bir hal almıştır. Bunun öngörülebilir en pragmatik sebebi ise batılı güçlerin Ortadoğu ‘da meydana gelen İslami hareketler üzerinden kendilerinin mutlak güç olduklarını kabul ettirme arzuları devreye girmiş ve bölge içerisinde bulunan devletlerin devrim ideolojilerini şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Bu ideolojilerin yerleşik zeminini yalnızca siyasal dış etmenler değil sosyo-kültürel bir yapının da iç dinamikleri neticesinde faktörler üstlendiği ve özellikle SSCB’nin dağılması sonrasındaki dönemde kapitalist dünya sistemine karşı ciddi muhalefet olarak gündeme oturmuştur. Ancak bu muhalefet alışılmışın dışında bir alternatif sunuyor olması modernleşme içerisinde kapitalist düzene de bir duruş sergilemekten geri kalmamıştır. Modernleşmenin toplumsal hareketler ile sosyal çevrenin değişimine odaklanması tutumların ve değerlerin değişimine olanak sağlamıştır. İslami değerlerin kabul görmüş ve uzun yıllar varlığını sürdürmüş bir coğrafyada devrimin ihtimaller dahilinde düşünülmesi bile imkansızlaştırılırken, modernleşmenin ve özellikle Fransız İhtilali’nin etkilediği dünya düzeninde yeni kavramların marjinal bir bakış açısı sunması Ortadoğu’da siyasal kültür aygıtının bir nebze de olsa gevşemesi ve daha da ileride özellikle İran’da bir kafa karışıklığına sebep olduğu görülmüştür. Geleneksel toplumların daha ilerleyici bir toplum haline gelmesi sürecini ifade eden modernleşme dünya sistemi içerisinde belli normlar ile yönetilen Ortadoğu’da kimileri için dengelerin değişimini ifade ederken kimileri için bitmek bilmeyen girdabın başlangıcıdır ve bu girdap en çokta İslami hareketin zedelenmesine zarar verilmemesi adına birçok siyasal gösterilere sahne olacaktır. Modernleşmenin bir ayağı olan reformların gündeme gelmesi var olan sisteme karşı açılan bir cephe haline gelirken 1789 tarihi ile kuram içerisinde dahil olan ihtilal

kavramları da özgürlüğün demokratik yollarla yeni bir cumhuriyet düzenine geçilmesini öngörmüştür. Ancak bu öngörülerin her devlet için uygulama biçimleri söz konusu olmamış özellikle Ortadoğu için sancılı bir süreç olmuştur.¹

İki büyük dünya savaşı arası dönemde birçok milletin bağımsızlık hareketleri sürerken Ortadoğu'nun karmaşık bir hal alması I. Dünya Savaşı sonrası döneme dayanmaktadır. 19.yüzyıl boyunca ve 20.yüzyıl başlarında da kendini gösteren otoriter yapı üç merkez şeklinde ortaya çıkmıştır. Kontrol altında tutan merkezlerin başında özellikle Fransız İhtilali sonrasında oldukça karışık olan Mısır, Osmanlı İmparatorluğu ve I. Dünya Savaşı sonrasında bölgeye hakim olmak isteyen İngilizlerin emperyalist hareketleri yalnızca kendileri ile sınırlı kalmamış diğer Avrupalı devletlerin de Ortadoğu üzerinde bir etkiye sahip olma istekleri oldukça yüksekti ve pazar ihtiyacının manda kurulumuna zemin hazırlaması yeni bir devlet sistemi olarak bölgesel yapılanmaya ortaya çıkardı. Bölgesel devlet sisteminde Ortadoğu coğrafyasında tam bağımsızlığını sağlayabilen devletler içerisinde Türkiye ve İran'da vardı. İran'ın bağımsızlığı geçici olarak görünüyordu. Bunun sebebi II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin İran'ı işgal etmesidir. Fransa'nın İran değil de Mısır üzerinden bir mandacılık siyaseti izlemesi Osmanlı Devleti ile birlikte yönetim yarışına girdiği Arap ülkeler bulunmaktaydı. Ortadoğu'da çok uluslu bir devlet olan Osmanlı devleti Fransız İhtilali'nden çok etkilenmesi beklenen ancak bu durumu kriz yönetimini iyi bir şekilde izlemekle kalmamış diğer devletlere oranla hoşgörülü bir politika izlemiştir. 18. ve 19.yüzyılın en büyük değişim paradigması özellikle bu ihtilal sonrası ortaya çıkan Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan yeniliklerin bölge üzerinde yarattığı etkidir. Ortadoğu bölgesine hakim olmak isteyen her devletin Avrupalı teknolojik gelişmelere uyum sağlamak istemesi ilk adımlar olarak görülmüştür. Özellikle Osmanlı Devleti'nin bu yönde yerel yönetimlerde etkin olmak amacıyla teknolojik gelişmelerin öğrenilmek istenmesi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine ve dolayısıyla yeni bir dünyaya açılmasına imkan tanımıştır. Fransız İhtilali'nin kazandırmış olduğu yeni kavramlar “kardeşlik, birlik, hak savunma” gibi

¹ Muammer Gül, “Modern Orta Doğu'nun Oluşumu”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1-2, 2016, s.64-66.

çağrışımlarla eski düzenin terk edilmesi seküler ve liberal fikir akımlarının gündeme gelerek toplumsal hareketlerin tetiklenmesine sebebiyet vermiştir. Yalnızca çıkmış olduğu coğrafyayı değil tüm ülkeleri etkileyen bir modern hareket olarak yerini almıştır.

Ortadoğu'da modernleşme süreci içerisinde yerel ifadelerin küresel ölçekli olarak geniş bir diplomatik alanı etkilediği kesindir. Küresel boyutun gerçekleşme aşaması toplumsal yapının değişimiyle orantılı olarak gelişim göstermiştir. Toplumun geleneksel normlarından modern olana dönüşmesi, sosyo-kültürel çevrenin bilimsel sonuçlara ulaşmasıyla kabul gören bir durumdur. Değişimin toplumsal alana endekslenmesi farklılıklar altında bilimsel sonuçların ilkeler halinde ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir. Sürecin gelenekselci bakış açılarına bağlı devletlerde daha yavaş ilerlemesi Aydınlanma çağı ile birlikte Fransız Devrimi'nin de somut süreçleriyle bozulmuştur. Yeni düşünce yapısının dünya sistemine entegre edilmesi özellikle 18.yüzyılın sonu ile 19.yüzyılın başlarında ihtilal ile birlikte yerleşen hak, özgürlük, kardeşlik kavramları yerleşmiş ve ilerleme düşüncesi değişimin eksenine yerleştirilmiştir. Modern zamanın insanlar, toplumlar ve devletler üzerindeki etkisine bakmamıza olanak sağlayan bu yeni kavramlar ilerideki yüzyıllar boyunca hakim olmaktan geri kalmayacaktır.²

Modernleşmenin bir kuram olarak ele alınması 18.yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Değişim olgusunun geleneksellikten tamamen ayrılması inançlar doğrultusunda coğrafyadan coğrafyaya farklılıklar göstermesi olağan bir durum olmadığından dolayı Ortadoğu'da yansımaları kendine has bir ortam sağlayamamıştır. Bir istikrarın yakalanılmaması Batı toplumların teknolojik anlamda ilerlemeleriyle kurmak istedikleri üstünlük ile ilgilidir. Bu üstünlüğün sebebi kendi coğrafyalarında sağlamış oldukları rahatlığın diğer bölgeler üzerinde de kendilerine sağlayacakları avantajın yönlendirme ihtimalinden kaynaklanmaktadır. Ortadoğu'nun tarihine bakıldığında zengin bir kültürel ve doğal geçmişe sahip olması, yüzyıllar boyu onu

² Özge Özkoç, "Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik", 1.baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s.42-43.

cazip kılmakta ve ulaşılmaması istenilen bir konumda tutmaktadır. Sayısız emperyalist deneyimlerinde gündeme gelmesi bu durumu açıklamakla kalmayıp somut olaylarla gözler önüne sermektedir. Teknolojinin öğrenilmesi ve geniş ölçekli uygulanmaya başlanması sanayileşmeyi gerekli kılarak kentleşmeye ön ayak olmuştur. Toplumsal yapının endüstriyel anlamda değişime uğraması din olgusunun kullanım alanını ikinci plana atmış ve yükselen akımların bireyciliğini ön plana taşıması söz konusu olmuştur. Dolayısıyla özellikle Fransız İhtilali ile Sanayi Devrimi hareketlerinin Ortadoğu'da da görülebilir şekilde Batı toplumlarında belirginleşen sistemi uygulamaya başlaması rasyonelliği arttırmıştır. İnsanların 18.yüzyılda cemaatlerin bir nevi lobcilik faaliyetlerine duygularıyla katılmaları geleneksel yapının pekişmesine ve modernleşmenin hep bir adım gerisinde durmasına sebebiyet vermiştir. Bir diğer tarafta cemiyette bir araya gelenlerin belli amaca hizmet edebilmek adına daha nesnel duygularla hareket etmekten geri kalmamışlardır. Gemeinschaft ve Gesellschaft farklılıklarının aşamalarında önemli faktörlerden olan inanç ve düşünceler yerini zamanla dinamizm ile ticari ilişkilere bırakacaktır. Duyguların yerini alacak olan yapay ilişkiler iki toplum tipini karşı karşıya getirerek modernleşmenin yapı taşlarını oluşturmaktadır. Toplumların evrilmesi hakkında çalışmalara sahip olan Emile Durkheim, modernizm öncesi dönemde birey ve toplum ilişkilerinin dolaysız bir şekilde mekanik dayanışmaya bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu sayede insanlar arasındaki iş bölümünün çoğalıp daha çok yakın olacaklarını ve sonucunda modernleşmeyle birlikte insanların birbirlerine bağımlılıklarının artacağı gözlemlenmiştir. İş bölümünün artmasıyla kendi yaşam tarzının dışına çıkan birey özgürlük alanını da bir düzenin parçası olarak görmek istemiş ve modern özgürlük altında ahlaki değerlerden kopmalar yaşanmıştır.³

Ortadoğu coğrafyası içerisinde yer alan Hristiyanlık ve Musevilik gibi dinlere İslamiyet'in bir üstünlük sağlaması bölgenin dünya çapında baktığı bir nokta olmuştur. İslami grupların tasavvufi hareketin oluşumunu meydana getirerek bölgedeki toplumsal hareketlerin bağımsızlık çabalarına destek olması gözlerden kaçmamış ve

³ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:32, 2011, s.37-50.

İslamiyet'in dayanışma gücünü ortaya koymuştur. Ortadoğu'da bulunan her din kendi içerisinde mezheplere ayrılmış ve kendi benimsedikleri normlar dahilinde yaşamak istemişlerdir. Her ne kadar birçok azınlık söz konusu olmuşsa da din bakımından İslamiyet'in varlığı üstünlük sağlamış, dil olarak ise aynı üstünlük Arapça ile söz konusu olmuştur. Genel karakteri bu şekilde olan Ortadoğu'nun yönetim kadrosu ile yönetilenler yani halk arasında sürekli olarak bir uçurum söz konusu olmuştur. Bunun ark planında özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında sömürgecilik faaliyetlerini yürüten yönetici ve yakın devlet adamları halkın üzerinde kurulan baskı oluşmuş ve devamında aile tabanında yeşeren bir monarşi yönetimi belli grupların elinde şekillenen askeri yönetimlere yol açmıştır. Her iki yönetim şeklinde de ortaya çıkan ideolojilerde, geniş kitleli olan yönetilen kesim katılımının sınırlı olmasından dolayı politik şiddete maruz kalmıştır. Halkın daha önceden yaşamış olduğu totaliter sistemin yansımalarını siyasi kültür açısından değerlendirmek ve kulak vermek haklı bir yaklaşımdır. Ancak Ortadoğu'da bu yaklaşımın temelinde hem ırkçı hem laikçi bir düşünceye yer ayırmaktadır. Etnik yapının evrilerek Arap milliyetçiliğinin tohumlarını ekmesiyle gelişimi aynı seyrinde olmuştur. Arap fikir akımlarının batıdan da teknik anlamda desteklerini alarak eylemsel tepkilerin düşünce yapılarıyla şekillenmeleri ön plana çıkmıştır. Düşünce sistemleriyle hareket etmenin modern anlamda adımların atıldığı reformlar aracılığıyla gündeme geldiği ve bunun da özellikle Fransa'nın Mısırı işgal ederek Arap milliyetçiliğinde rol oynamıştır. Diğer taraftan bölgede uzun süredir hüküm süren Osmanlı ise fikir akımları çok etnik yapısını bozmaya yüz tutmuş ve hoşnutsuzluklar baş göstermiştir. Tanzimat Devri'nin aydın kesimleri reform düşüncelerini Arap milliyetçiliği ile de dile getirerek gerçekleştirilecek uyanışta köprü görevini üstlenmiştir. 19.yüzyılın sonuna doğru özgürlük ve hak arayışları gibi kavramlarla ortaya çıkan Fransız İhtilali fikirleri bölge içerisinde Türk ve Arap milliyetçiliğini de tetiklemiştir.⁴

Milliyetçilik akımlarının gelinen noktada modern Ortadoğu'nun oluşumuna katkıda bulunması I. Dünya Savaşı sonrasında da meydana getirilen manda yönetimlerine kadar örgütlenmiş bir siyasi yapılanma içerisinde devam etmiştir.

⁴ Muammer Gül, *a.g.m.*, s.64-66.

Adem-i merkeziyetçiliğin ağır bastığı ve yerel beylerin yönetiminde daha istekli davranmaları iki büyük dünya savaşı arasında da devam etmiş ve Avrupalı devletlerden bağımsızlık almak şart koşulmuştur. Umman ve Katar gibi ülkelerin bağımsızlık elde etmeleri ile Pan Arap idealinin yolu açılmıştır. Bu idealler ışığında Ortadoğu'da geleneksel monarşiyle birlikte İslam birliği merkezi yönetimin baş aktörleri olmuştur. 1970'lerde açığa çıkan İslam aydınlanma çağı modernleşmenin gelişimine ışık tutsa da Ortadoğu'nun özellikle İsrail-Filistin çatışmaları gerçeğiyle yüzleşilmiş ve milliyetçilik akımları kimlik arayışına dönüşmüştür. Ortadoğu'nun geleneksel yaşam tarzından kopmak istemesiyle modern olana dönüş söz konusu olurken sosyal etmenler bu konunun destekçisi olmuştur. Sosyal faktörlerin baş etken olarak ortaya çıkması Ortadoğu şuurundan kaynaklanmaktadır. Halkın büyük kesiminin özellikle petrolden kaynaklanan sömürgecilik faaliyetlerine baş kaldırmaları milliyetçilik akımlarıyla bağdaştırılarak yeni bir alan açmaya çalışmıştır. Önemli rol oynayan bu etmenler Ortadoğu'da kimlik kavramını ortaya koymuş ve bu çerçevede şekillendirmiştir. Kabul görmüş adetler neticesinde güvenin inşa edilmesi ahlak anlayışını başka bir boyuta evrilerek sosyal duyguları tabii kılmıştır.

Bu kimlik arayışının kendini kabul ettirme imtiyazına dayanması ilk başlarda Ortadoğu coğrafyası içerisinde hakim olmaya başlamış ve daha sonraki yıllardan itibaren özellikle 20.yüzyılın sonlarına doğru olan dönemde radikal dini hareketlerle gelişimini sağlamıştır. Fransız İhtilali'nden başlayan yeni kavramların modernleşme ateşini fitillediği ve bunun pratikte yakın bir tarih olarak İran İslam Devrimi'ne giden yolum tersi bir netice ile sonuçlanması batılı düşüncelerin solmasına neden olmuştur. Hiç şüphesiz ki Ortadoğu'da modernleşme inşasında iki devlet olarak Fransa ve İngiltere'nin rolü büyük olmuş ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra dengelerin değişmesi ile bölgede ABD ve Sovyetler Birliği güç yarışında yerlerini almışlardır. Sınırları Avrupalı devletler tarafından çizilen ve zaman zaman yönetim aygıtının biçimsel özelliklerine de karar verdikleri gibi modernleşmenin inşa süreci sekteye uğramıştır.

Değınmiş olduğum gelenekselci yapıdan modern olana geçiş süreci Ortadoğu bölgesindeki halklar ve yönetimler için oldukça sancılı bir süreç olmuştur. Genel

anlamda ifade edilen kimlik, herhangi bir gruba veyahut kuruma ait olmayı öngörüyorken aynı zamanda sahip olunan kültürel kalıplar modernleşme ile aradaki uzlaşmayı kabul etmemektedir. 1789 yılında gerçekleşen İhtilal ile modernleşmenin yolu açılmış olsa da kökten bir çözüm olarak görülmemiştir. Halkın büyük bir bölümünün sahip olduğu kültürel kalıplar modernleşmenin önünde bir engel olarak hayatı şekillendirmiş ve muhalif hareketler eşliğinde süreç devam etmiştir. Ortadoğu’da modernleşme süreci oldukça karmaşık bir haldeyken milli sorunların teknolojik anlamlarda güçlendirilmesi İslami hayat tarzının özellikle aile hayatında yüceltilmesi değişmeyen olguları yıkmaktan geri kalmıştır. Bahsedilenlerden görüldüğü üzere modernleşme aslında diğer milletlerin kendi benimsediği normları bir takım kalıplara dayandırarak diğer devletlere empoze etmesi ile yeşermiş fakat Ortadoğu’da başta kadın hakları olmak üzere birçok hakkın kazanılmasındaki sürecin yavaş ilerlemesidir. Bunun yanı sıra vatandaşların yaşam tarzı ve hatta günlük hayattaki tercihleri bile bu doğrultuda şekillenmiştir. Dolayısıyla tam da bu noktada Ortadoğu’nun modernleşme bağlamında verimli ve yeteri kadar ilerlemiş bir süreç içerisinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Diğer taraftan gösterilebilecek en belirgin örnek çok doğal ve gerekli bir ihtiyaç olan eğitim hakkının dahi belirli noktalarda kısıtlanıyor olmasıdır. Başlangıçtan bugüne süreç nasıl işlemiş olursa olsun modernleşme bağlamında Ortadoğu’nun geride kaldığı bunlar gibi pek çok örnekle kanıtlamak ya da iddia etmek mümkündür. Bu iddiaların birçoğunu Ortadoğu içerisinde bulunan İran üzerinden ele almak istemem modernleşme örneğinin teşkil eden devrim, gözyaşı ve hakların çatışmasına sahne olmasından kaynaklanmaktadır. Belli bir gruba ve dini hedeflere hizmet eden siyasal olanın şekillenmesi Ortadoğu’da geleneksel yaklaşımın halen daha terk edilememesinin en büyük göstergesidir. Çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınacak olan tarihsel sürecin devrime giden yolda halkın modernleşmeye aslında sıcak baktığı ancak zamanla bu modernleşmenin bölgeye yerleşmeye çalışan bir itici güç olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma zaman içerisinde ılımlı bakış açılarının harekete geçmesi ve pratiğe dökülmesine rağmen Ortadoğu’da modernleşmenin benimsenip uygulama alanına sokamadığı gerçeğin ortaya koymakta ve bunun örneği olan İran’ı ele almaktadır.

1.1. Ortadoğu Kavramının Çerçevesi ve Sınırları

Ortadoğu, sınırlarının değişiklik göstermesiyle beraber coğrafi anlamda birbirine komşu olan Türkiye, İran, Irak, Katar, Lübnan, Filistin, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Bahreyn, Yemen, Tunus, Cezayir ve Mısır gibi önemli stratejik ülkeleri içine alan⁵, Batı ile Doğuyu, Akdeniz ile Hint Okyanusu'nu, Rusya ile sıcak denizlerini birbirine bağlayan bölgeyi oluşturmaktadır. Doğu ile Batı arasındaki ticari ve kültürel bağların mevcut olması tarihsel boyutunun yanı sıra günümüz uluslararası sisteminde de güncel meselelerin odak noktasında yer almasına sebep olmaktadır. Arap Yarımadası'nın uzunluğu ve genişliği içerisinde yer alan bu bölge eşsiz jeopolitik değeri ile insanlık tarihi boyunca medeniyetlerin doğuş noktası olmuş ve bu gücü elinde tutabilme adına çoğu zaman egemenlik yarışı içerisine girilmiştir. Bu rekabet 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra yerini, değerlendirilen ve "kara altın" olarak adlandırılan petrole bırakmıştır.⁶ Petrol aslında bölge halkına zenginliği değil eşitsizliği getirmiş, zengin ve fakir insanlar arasındaki uçurumu giderek açmaya başlamıştır. Zenginliği elde eden kesim elinde bulundurduğu güçle yeni hırslara ve arayışlara yönelmiştir. Gerek dilsel, gerek dinsel ve gerekse kültürel özelliklerin bu bölge üzerinde yoğunlaşması, onun küresel ölçekte önemini artmasına yol açmıştır. Uzun yıllar boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan Ortadoğu'da geleneksel yapının ortaya çıkarmış olduğu tekinsizlik, siyasete yansımış ve demokratikleşmenin önünde günümüzde de halen devam eden bir sorun haline dönüşmüştür.

Ortadoğu bölgesindeki gelişmelerin yalnızca yakın dönemde incelenmesinin söz konusu olmadığını tarihsel boyutunun da göz ardı edilmediğini söyleyebilmemiz mümkündür. Başta Müslümanlık ve Hristiyanlık gibi büyük dinlerin kökenlerinin bu bölge altında Ortaçağ'da doğup, şekillendiğini görürüz. Geçmişten sağlanan bu ayrıcalık ile konumundan sık sık bahsettiren Ortadoğu, politik ve stratejik dengeleri

⁵ Esengül Şahin- Asım Çoban, "Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Ortadoğu Coğrafyası Hakkındaki Farkındalıkları", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, Nisan 2018, s.142-143.

⁶ Serdar Sakin- Can Deveci, "Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme", *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi (ERUSAM)*, Cilt:3, Sayı: Özel Sayı, 2011, s.282.

elinde tutabildiğinden dünyanın en önemli tampon bölgelerinden biri olarak aktif rol oynamıştır ve oynamaya devam edecektir.

Bu önemli bölgenin “Ortadoğu” olarak tabir edilmesi ilk olarak 1902 yılında, deniz tarihçisi olan Alfred Thayer Mahan tarafından Arabistan ve Hindistan arasındaki bölgeyi tanımlamak istemesi ile ortaya çıkmıştır. Kavram olarak yapılan araştırmalar ışığında Amerikalı kaptan Alfred Thayer Mahan’dan önce Ortadoğu terimini İngiliz Diplomat olan General Thomas Edward Gordon’un ele almış olduğu 1899 tarihli makalesinde kullandığı tespit edilmiştir. Bölgesel olarak coğrafyasından kaynaklanan bir albenisi olan Ortadoğu’nun, kavram olarak da üstüne düşüldüğü görülmektedir. Birçoğumuz “Yakındoğu” ve “Uzakdoğu” gibi kavramlara aşinalık duymaktadır. Alfred Thayer Mahan tarafından ortaya atılan bu yeni coğrafi ifade Londra merkezli The Times gazetesinde muhabir olan Valentine Chirol desteğiyle yerini almış, bununla kalmamakla beraber kavram daha sonra da Britanyalılar tarafından ifade edilmek istenilen merkezîyetçi yaklaşıma dayandırılmış, kısa sürede herkes tarafından kabul görmüştür. Bu dayandırılmanın asıl nedeni kavramı dünyaya tanıtan çalışanların İngiliz ve Amerikan devleti adına çalışan görevlilerin kendi ülkelerinin vermiş olduğu inisiyatifi kullanarak şekillendirdikleri terimi dolaşıma soktukları yansıtılmıştır.⁷

Yalnızca diğer bölgedeki insanlar tarafından değil, kendi insanları tarafından bile kısa sürede alışılan “Yakındoğu” kavramı popülerlik kazanmış olsa da başka ülkelerin hükümetleri tarafından Batı merkez alınarak, bölge adı için yeni adlandırmalar da ortaya atılmıştır. Bu adlandırmalardan belki de en önemlisi olan Çin ve Hindistan gibi ülkeler bölgeyi Asya’nın batısı olarak görüp “Batı Asya” olarak ifade etmişler ancak bölgeyi şeklen Batı Asya olarak tanımlamak ve Mısır’ı bu bölge içinden soyutlamanın söz konusu olmamasıyla beraber ifade yanıltıcı bulunmuştur. “Ortadoğu” ve “Yakındoğu” kavramları, Avrupalılar için bu bölgenin Doğu’da bulunması ve belki de en önemlisi Pers krallığıyla beraber ordusunun kendilerine komşu olmasından dolayı kabul edilmiş, kullanımları yaygınlaşmıştır.⁸Bu kavramlar

⁷Kübra Yücel Yönlü, “Ortadoğu Kavramına Giriş ve Tanımlar”, *Sosyologca*, 27, İstanbul, 2024, s. 196-197.

⁸Bernard Lewis, “*Modern Ortadoğu Nasıl Kuruldu?*”, 1. baskı, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s.14.

zamanla ifadesel olarak değişimler gösterse de Ortadoğu, zamanla kaybolmuş olan Yakın doğu kavramına oranla hatırı sayılı bir çeşitlilikle kullanımı devam etmektedir. Ülkeler, bölgenin kendileri için yakınlıklarına veyahut uzaklıklarına göre kategorize ederek bu adlandırmaları kendi literatürlerinde kullanmayı tercih etmişlerdir.⁹

Kendine özgü bir kimliği tanımlamak için kullanılan bu kavram, içinde mutlak bir coğrafi karakteri de bulundurmakta ve oldukça fazla yansıtmaktadır. Bu bağlamda Ortadoğu'da modernleşme; özgürlük arayışı altında ortaya atılmış, bu özgürlük arayışının kendini içten içe hissettirmesi bireyin kendisini yönetenlere karşı haklarını savunmaya kalkışmaları ve yerel kökleşmiş olan otoriteye karşı bir değişimi ifade etmiştir. Bu yüzden hiç şüphesiz ki bölgede yerel otoriteye karşı çıkmak bir nevi bağımsızlık elde etmek düşüncesini güçlü kılmış ve bu amaca ulaşabilmek için bölgede bulunan ve başka kazanımlar sağlamaya çalışan yabancı yönetimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Arap yarımadasının en belirgin özelliği bölgenin neredeyse tamamının çölden oluşmasıdır. İfadesel bir anlamda tamamen çorak olan bu çöller, bölgenin en göz alıcı coğrafi karakteristiğini ortaya koymaktadır. Ortadoğu geçmişten günümüze her zaman sosyal, siyasal, ekonomik ve stratejik olarak önemli bir yere sahip olmakla birlikte uluslararası sistem içerisinde dengelere yön verebilmiş bir bölge de olmuştur. Özellikle petrolün bu bölgede bulunmasıyla birlikte Ortadoğu gerçek anlamda dünya üzerinde bir etki ve egemenlik kurabilmiştir.

1.2. Ortadoğu Tarihine Bakış

Bir diğer adıyla Mezopotamya olan Ortadoğu, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yaptığı için medeniyetlerin beşiği olarak kabul görmüştür. Bölge çoğunlukla Araplardan oluşmakla beraber Türkler, Kürtler, Süryaniler, Persler,

⁹Davut Dursun, "Ortadoğu'nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı:50,2010, s.1234.

Yahudiler, Kıptiler, Zazalar da etnik kökenin temellerini oluşturmuştur. Gerek tabii yapısı gerekse dünyanın eski düzeninde tam ortada bulunması sebebiyle aslında Ortadoğu tarihi pek çok kavmin durağı, zaman zaman da acının ve savaşların merkezi olmuştur. Dini sebepler de dahil olmak üzere coğrafi yapısının uygarlık için ideal olması, jeopolitik düzeni, konumundan dolayı zenginliği gibi çeşitli sebepler bölgeden yükselen çığlıkların sebebi olmuştur. Dolayısıyla Ortadoğu için reform hareketleri kaçınılmaz ve gerekli hale gelmiştir. Ortadoğu coğrafyasının siyasi potansiyelini incelediğimiz zaman değişim ve dönüşüm sıklığı görmek mümkündür. Tarih boyunca bölgeye tek bir hükümdar sahip olamamakla birlikte ilk dünya savaşının çıkışına kadar bölgedeki en etkili etkin güç Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yanı sıra Abbasi, Selçuklu ve Emevi Devletleri de bölgede etki sahibi olmayı başarmışlardır. Aynı zamanda elbette başka siyasi yapılanmalar da bu bölgede yerini alabilmiştir. İki dünya savaşı arasında bölgedeki siyasi dalgalanmalar İngiltere ve Fransa'nın emperyalist girişimleriyle hakimiyet rolünü üstlenirken, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği'nin bu hakimiyet alanını genişletme yönündeki istekleri vuku bulmuştur.¹⁰ İkinci Dünya Savaşı sonrasında sembolik anlamda bölgeden yabancı birliklerin el çekmesiyle beraber mevcut karmaşık ve çeşitlilik arz eden coğrafyasına kavuşmuştur.

Dini açıdan da önemini koruyan Ortadoğu Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet'in doğuşuna ev sahipliği yapmıştır. Hicaz, Filistin ve Mısır gibi dinlerin ortaya çıkıp yayıldığı bölgeler daima dünyanın gözünü üzerine çekmeyi başarmıştır. Çeşitli dinler ve gerek tebliğ gerekse kutsal olayların gerçekleştiği yerler açısından o dinin mensupları tarafından ziyaret edilmektedir. Müslümanlar için ruhani ve dünyevi bir öneme sahip Medine, Mekke ve Kudüs gibi kutsal sayılmış bölgeler büyük bir arzuyla mutlak odağa alınmıştır. Aynı zamanda Hristiyanlar içinde Filistin ve Kudüs aynı öneme sahiptir. Daha önce de belirttiğimiz gibi din sadece Ortadoğu'da değil tüm dünyada uğruna savaşılacak bir meseledir. Bu yüzden de pek çok kez din ve hakimiyet uğruna Ortadoğu'nun karıştığını görmek olasıdır. Zengin enerji kaynakları, kıtalar arası ticaret kanalları, jeopolitik konumu gereğiyle ekonomi alanında da sağlamış

¹⁰ Davut Dursun, *a.g.m.*, s.1244.

olduğu avantajlarda Ortadoğu'nun önemini göstermektedir. Bölgedeki ülkelerin büyük çoğunluğu gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Sanayileşme ve teknoloji alanlarında çok gelişmiş sayılmamakla birlikte ülkenin ekonomisini ciddi anlamda kalkındıran iki unsur petrol ve petrokimya sektörleridir. Petrol bakımından zengin olan ülkelerde kişi başına düşen gelir ile ülkenin toplam geliri oldukça fazladır. Tam tersi olarak petrol fakiri ülkelerde ise bu gelir oranları düşüktür. Dolayısıyla ekonomik anlamda bölge ülkeleri arasında ciddi eşitsizlikler söz konusudur. Fakat sanayileşme ve teknolojik olarak geri kalmışlık zamanla kentleşme etkisi ile değişen dünyaya ayak uydurma olgularıyla ortak bir payda da buluşularak belli oranlarda ilerlemeler kaydetmiştir.

Bölgedeki ülkelerin iç ve dış sorunları çözerken kullandığı en önemli silah milliyetçiliktir. Tarihin pek çok alanında kullanım yönüne göre savaşa ve barışa yol açabilen milliyetçilik zaman zaman iç sorunları rafa kaldırmayı da başarabilmiştir. Bunun bölgedeki en açık incelenebilir tezahürü Filistin örneğidir. Filistin diğer Arap toplulukların yanında itilip kakılmış, dışlanmış bile olsa gündem sorunları söz konusu olduğu zaman milliyetçi akımlarının baş gösterdiği görülmektedir. Zira her ne kadar kendi içinde çeşitli ayrışmalar söz konusu olsa da din, dil ve ırk mesele olduğu zaman Ortadoğu'da milliyetçilik konusunun kurmuş olduğu hakimiyeti gözden kaçırmamak gerekir. Milliyetçilikten bahsetmişken aynı perspektifte incelemeye değer bir diğer konu Siyasal İslamcılık meselesidir. Başka bölgelerde de var olan fakat İslam etkisiyle yoğun yaşanan karizmatik hükümet modeli Siyasal İslam teorisiyle bölgede etkisini göstermiştir. Anti hegemonik bu hareket bölgede demokratik tercih ve özgür yaşam alanını daraltmıştır. Yapıya baktığımız zaman bölgesel çerçevede Türkiye dışında hiçbir ülkenin bu demokratik tercih ve özgür yaşam alanına istisnalar dışında ne yazık ki sahip olmadığını görmemiz mümkündür. Ayrıca Siyasal İslam ile milliyetçilik arasındaki bariz ilişki aslında bölge halkının gerçek anlamda etki altında ya da yönlendirme ile yaşadığını göstermektedir. Rızaya dayalı seçimlerin güç gösterme yarışı altında bir aygıt haline dönüştürülmesi Ortadoğu'da bulunan ülkelerin kaderi olarak tezahür edilmiştir.

1.3. Etnik Yapı

Ortadoğu coğrafyasının sınırlarından bahsettiğimizde bu bölgenin birçok medeniyetin uğrak noktası olduğuna değinmiştik. Bilinen en eski şehir merkezleriyle birlikte insana dair en eski yazılı kayıtların Ortadoğu'dan olması bölgenin zengin bir kültürel mirasına işaret etmekte ve araştırmaları değerli kılmaktadır. Konum sağlamış olduğu kültürel birikimden dolayı çoğu uygarlıkların ve dinlerinin doğuşuna şahit olmuştur. Jeopolitik konumundan dolayı üç kıtanın merkezinde bulunan bölgenin sunmuş olduğu doğal kaynaklar, emperyalistlerin ilgi odağı olarak bölgenin zaman zaman istilası ile sonuçlanmış ve bu da ortak kültürlerin bir arada yaşama zorunluluğunu meydana getirmiştir. Bu zorunluluk Ortadoğu'da manevi değer bilincinin yükselmesine ve mezhepsel çatışmalara yol açmıştır. Hakimiyet kurmak isteyen her yabancı gücün aklına Ortadoğu topraklarına hükmetmek arzulanan bir hedef haline gelmiştir. Günümüzde bölge içerisinde halen var olmaya devam eden çatışmalar Ortadoğu'yu savaş arenasından geri çekmeye müsaade etmemekle birlikte diğer ülkelerin de dahil olmasına yol açabilmektedir. Her ne kadar çevre ülke halkları ve bölge halkı tarafından kültür çeşitliliğiyle istenen bir barış ortamı olsa da Ortadoğu'nun müdahaleye açık bir pozisyonda bulunması mevcut unsurların değiştirilip çıkar uğruna çatışmalara dönüşmesine neden olmuştur.¹¹

İnsanların yerleşik hayata geçiş aşamalarında tercih etmiş oldukları verimli topraklar olan Nil ve Dicle-Fırat havzaları bölge içerisinde Medeniyetlerin Beşiği olarak tanımlanan Mezopotamya'nın nüvelerini oluşturmuştur ve günümüze kadar kısmen çeşitli yapıların kalmasına imkan sağlanmıştır. Hiçbir zaman tek bir devletin egemenliği altına girmeyen Ortadoğu, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında olmakla beraber bölgede Emevi ve Abbasiler gibi devletlerde etkin bir güç olmuşlardır. Bu durum zamanla farklı siyasi yapılanmaların oluşmasına imkan tanımıştır. Ortadoğu tarihinde çölden gelen fetihler tekerrür eden olası bir durum olduğundan ilk çağ topluluklarının bölgeye gerçekleştirdiği göçler

¹¹Yeşim Demir, "Emperyalist Devletlerin Ortadoğu'da Mezhep Oyunları: Sünni- Şii Çatışması", *Turkish Journal of Shiite Studies*, Volume:1 Issue:2, Ankara 2019, s.236-237.

kaçınılmaz olmuş, farklı kültürler bir arada yaşamaya başlamıştır. Bozkırdan gelen Moğol halkı on üç ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında bu istilalara son vermiş ve bölgeye yerleşmeleri ile İslam medeniyeti bir dönüşüme uğramıştır. Yaşanan büyük göçleri yalnızca Moğol istilasını altında ele almak yanıltıcı olabilmektedir. Batıya doğru fetih yürüyüşlerine başlayan Türk boyları bu bölgelere uğramışlar ancak bozkır halkının saldırıları sonucunda hayatını kaybeden Timur ile durmuşlardır. Dolayısıyla bölgede aktif olarak yaşanan gelişmeler Ortadoğu'daki yönetim yapısını değiştirmiş, sonrasında bozkırdan herhangi bir işgal gerçekleşmemiştir.

1.4. Dini Yapı ve Dil Çeşitliliği

Ortadoğu, üç büyük evrensel din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın yurdu olarak sayıldığından tüm dünyanın devamlı olarak gözünü çevirdiği önemli bir bölge olmuştur. Bu üç dininde bölge içerisinde kutsal mekanlarının bulunması, asırlarca insanlar tarafından ulaşılmak istenilen cazip bir yer olarak kabul edilmiştir. Kutsal mekanların varlığından bahsetmişken, İslam dininin önemli mekanlarından olan ve sık sık ziyaretçi akınına uğrayan Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerden de anlaşıldığı üzere her ne kadar diğer dinlerin varlığını vurgulayabiliyorsak İslam'ın bölgedeki hakimiyetinin üstünlüğünden bahsetmemiz gerekmektedir. Bu hakimiyet özellikle son dört yüzyıl boyunca İslam'ın Ortadoğu'nun hem coğrafi hem de ruhani bir merkezi olmasından kaynaklanmaktadır. İslam inancı Ortadoğu ile sınırlı kalmayıp, bu bölgede doğmuş ve klasik ifadesini ilk burada almıştır. Bu yüzden ki Müslümanların hangi bölgelerde yaşadıklarına bakılmaksızın ortak tarihsel bir kültürün ve İslam kimliğinin Ortadoğu'da geliştiğini söyleyebiliriz.¹²

Bu üç büyük dine ev sahipliği yapmış olan bölge aynı zamanda daha öncesinde Helenistik bir kültürün etkileşimi olan Kıpti ve Grek gibi kullanılan dillerin varlığını artık benimsemeyerek bir nevi sindirerek, yok olmaya mecbur bırakmıştır. Zamanla sadece belli bir kesim tarafından ibadetler için kullanılan bu diller yerini, yedinci

¹² Bernard Lewis, *İnanç ve İktidar: Orta Doğu'da Din ve Siyaset*, 5.baskı, Akılçelen Kitaplar, Ankara 2017, s.43-45.

yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak İslam'ın bir din ve dil olarak bölge içerisindeki yükselişine bırakmıştır.

Üç büyük dinin Ortadoğu coğrafyasında doğup geliştiğini dile getirmiştik ancak bu üç dine mensup insanların konuşmuş oldukları dillerin çok farklı ve birbirine benzemeyen bir nitelikte olduklarını söyleyebiliriz. Arapçanın Sami bir dil olduğunu, İbranice ve Süryaniceyle yapı olarak birbirinden farklılıklar gösterse de bu üç dil bir o kadar kültürel olarak yakından ilişkilidir. Hint-Avrupa ve Sanskritçe dil ailelerine mensup olan Farsçaya baktığımızda söz dağarcığında oldukça fazla sayıda Arapça kelimeye rastlarız. Aynı durumu Farsça ve Arapçadan geçen birçok kelime sayısına sahip olan Türkçede de görürüz. Bu dilleri konuşan halklar, Ortadoğu sahnesinde sırasıyla görülmeye başlamışlardır. İlki uzun süre hüküm süren Araplar olmuştur.¹³

Antik İran'ın doğusuna işaret eden ve bu bölgede yayıldığına inanılan Zerdüştlük, Ortadoğu'nun geleneksel dinlerinden biri olarak Ahameniş ve Partlar döneminde bölge halkı tarafından kabul görmüştür. İran bölgesinde çok tanrılı inancın varlığı ve ölümden sonra tekrar dirileceği yönündeki söylemler Mezopotamya bölgesine yayılmıştır. Bu diriliş sonrasında Ahura Mazda karşısında hesap verilecektir. Kaynaklarda tam sayı belli olmamakla birlikte günümüzde hala bu dine mensup insanların varlığı bilinmektedir. Ortaya ilk çıkışında resmi bir din olarak kabul görmüş olan zerdüştlük daha sonra yaşanan değişimlerle pagan inançlarından izler taşıdığı da görülmüştür. Ayrıca efsane ve rivayetlerde Zerdüş'tün 30 yaşında peygamber olduğu belirtilmektedir. Hatta öyle ki Zerdüş'tün mucizelere sebep olduğu bir kısım ümmeti ile Belh'e giderken karşılaştıkları Gaitya Nehrini onun gösterdiği mucizeyle geçtikleri rivayet edilenler arasındadır. Bir nehir kenarında 45 günlük ibadeti sonrasında Miraca çıkan Zerdüş't, önce Vohumenah meleği daha sonra da tüm meleklerle görüştüğünden sonra Ahura Mazda ile görüşmüş ve daha sonrasında da Ahura Mazda'ya ibadet, meleklerle saygı şeytana lanet konularında dini yaymak için vaizlere başlamıştır. Kutsal kitap ise Zerdüş'tün yazdıklarının derlendiği Avesta'dır. Zerdüş'tler yeryüzünün insan kalıntıları ile bozulacağını düşündükleri için mezarların üstünü açık

¹³ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.23.

ve savunmasız bırakırlar. Bu inanış yapısında su, ateş, toprak, hava gibi elementler kutsaldır ve bozulup kirlenmemeleri için en iyi şekilde korunmalıdır. Bu tip doğal elementlerin kutsanması sebebiyle güneş ışık gibi etmenlere de ibadet edebilmektedir. Yapılan bir diğer ibadet ritüeller kapsamında birlik ve beraberliğin, dayanışma ruhunu ortaya çıkarırken iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme fırsatını da ortaya koymaktadır. Bir arada yaşayan halkın sosyalleşme ihtiyacını da gidermeyi hedefleyen ritüeller aynı zamanda inancın taze ve diri kalmasına da yardımcı olan bir araç olarak kullanılmaktadır.¹⁴

1.5. Batı Etkisinde Özgürlük Arayışı

“Batı” yaygın kullanımı ile artık yalnızca coğrafi bir ifade değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve politik değerlerin yerine de kullanılan bir terim haline gelmiştir. Günümüzde aşinalık kazanan bu ifadeyi hemen hemen her yerde duymamız mümkündür. Bir sokak röportajında bile denk geldiğimizde “bunlar hep batının dayatması, batının oyunları veyahut batıdakileri örnek alıyorlar...” gibi cümleleri duymamız çok olağandır. Peki batı gerçekten coğrafi ifadesini bu derece aşabilecek potansiyel etkiye sahip mi? Yoksa sadece insanlar bu durumu fazla mı içselleştiriyor sorularına cevap aramak bu başlık altında ele alınacaktır.

On beşinci yüzyılın sonlarında Avrupa halkları, yirminci yüzyılın ortalarında tüm dünyayı etkileyecek şekilde büyük bir genişleme hareketine girişmişlerdir. Batıda deniz yoluyla, doğuda kara yolu ile genişleme politikası izleyen Avrupa, bazı bölgelerde asimilasyon, dışlama ve ilkel hakların egemenlik altına alınmasıyla süreç ilerleme yolunu tercih etmiş, yirminci yüzyıla gelindiğinde ise birkaç devlet dışında, bütün devletler yenilmiş ya da buyruk altına alınmışlardı. Ayakta kalabilen devletlerde büyük ölçüde Avrupa tarzını benimseyerek başarabilmişlerdi. Avrupalılar, Asya ve Afrika kıtalarına genişleme sırasında ise üç büyük uygarlık ile karşı karşıya kalmışlardır; Hindistan, Çin ve İslam. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde

¹⁴ Rabia Özsağır, “Zerdüştlük İnancına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda’ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2022, s.44-47.

yaşayan İslam uygarlığı topraklarında ağırlıklı olarak Arapça, Farsça ve Türkçe konuşan Müslümanlardan oluşuyordu. Avrupa adı İslam dünyasında neredeyse hiç bilinmiyor, Hindistan ve Çin uygarlıkları tarafından da zaman zaman kısa şekillerde bahsediliyordu. Avrupa adı, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa siyasetinde düşünsel terimlerin ortak kullanımıyla birlikte anılmaya başlayacaktı. Her ne kadar İslam dünyası için Avrupa adı yabancı olsa da Hristiyanlık için çok şey ifade ediyordu. Yedinci yüzyılda İslam'ın ortaya çıkmasıyla Hristiyanlık ile komşu olmasının yanı sıra çoğunlukla çatışma halinde olmuşlardır. Yedinci yüzyıl ve sekizinci yüzyıl İslam Devletinin yayılması Hristiyanlık dünyasını tehdit ediyor, İslam gibi büyük bir dinin insanlığa alternatif inanç şeklinde ortaya çıkmasını kabullenemiyorlardı. Hristiyanlar ve Müslümanlar birbirlerinin dinlerine karşı çok az saygı gösterecekler de, dinlerin düşmanca güçlerden esinlendikleri ortadaydı ve Orta çağ da İslam öldürücü bir tehlikenin simgesi olarak görülüyordu. On birinci yüzyılda Hristiyan orduların ilerlemesi Müslümanların Avrupa'daki gücünü kırarak, kaybettikleri toprakları geri almayı sağlamıştır. Zamanla Osmanlıların güçten düşmeye başlamasıyla özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda artık Avrupa Müslümanların elinde değildi, bunun yerine İslam toprakları Avrupa kıskacına girmişti. Yirminci yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Müslüman dünyanın büyük bölümü Rusya, Hollanda, İngiltere ve Fransa ile beraber Avrupa'nın dört imparatorluğu altında toplanmıştı. Avrupalılar bu dönemlerde gemilerle okyanus aşırı uzak yerlere gidebiliyorlar ve ticaret yapabiliyorlardı. Sorun teşkil eden nokta ise Avrupa, Asya ve Afrika'nın kesiştiği yolların denetimi Osmanlı elindeydi. Avrupa'da tehlikeli olarak dile getirilecek konu ise sayısız Hristiyan'ın Müslümanlığı benimsemiş olmasıydı. Bu süreçlerde Rönesans ile birlikte eğitimde canlanma ve yeni bir dil biliminin ortaya çıkması Arapça eğitimini üniversitelerinde Yunanca, Latince ve İbranice eğitimleriyle birleştirilerek oryantalizm, yeni bir evreye girdi. Hristiyanlık dini bir tehdit olarak görülmedi, bunun düşüncesi anlamsız geliyordu. Avrupa'ya karşı genel anlamda meraklı bir bakış açısı yoktu ama silahlar ve genel olarak askeri teknoloji öğrenmek isteniyordu.

Diğer taraftan demokrasinin yandaş aktörleri olan demokrasi ve özgürlüğün bütün yurttaşlara eşit şekilde sunulması için bağımsızlık hareketleri baş gösteriyordu. Avrupa'da yalnızca merak edilenin nasıl ilerlediği konusu değil, bu düzeni de nasıl sağladıklarıydı. Zira demokrasi olgusunun Ortadoğu'ya yerleşme ihtimali sürekli

tökezlemiş ve özgürlük batı altında aranan ve ihtiyaç duyulan bir unsur haline gelmişti. Bağımsız hareket edebilmek isteyen İslam yurttaşları, kendilerini yabancı yönetimlerde mevcut olan fikirler tarafından esinlenerek, onların ilerlemesi örnek alınarak kökleşmiş otoriteye karşı çıkmak istediler. Bu yüzden Ortadoğu bölgesine özgürlük getirme umudu 20.yüzyılın sonuna kadar yerleşmeye ve yayılmaya çalışmıştır. Ancak yaşanan gelişmeler ışığında daha politik bir kavram olmasından dolayı özgürlük hareketlerine ortam bulamamıştır. Geçmişten günümüze halklar ve yönetimler eliyle sağlanmaya çalışan bu ortamın gelecekte ne vadedeceği belirsizlik arz eden bir durum olarak bölgenin cazipliğini hala gözler önüne sermektedir.¹⁵

¹⁵ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.61-75.

II. BÖLÜM

ORTADOĞU'DA İRAN

2.1. İran Tarihi ve İranlılar

İran medeniyeti, dünyanın en köklü ve en güçlü medeniyetlerinden bir tanesidir. Arkeolojik bulgular da bunu doğrular niteliktedir. Platosundaki kalıntılara bakıldığında İranlıların bölgeye yerleşmeden önce başka medeniyetlerin buralarda hüküm sürdüğü görülmüştür. İran topraklarının insanoğlu için en erken yerleşim alanlarından olduğuna işaret edilmekte ve bu bilgilere Asur kaynakları üzerinden ulaşılabilmektedir. İlk İran medeniyeti ise M.Ö. 3000'lerde Mezopotamya'nın doğusunda bulunan Elamlılar ile ortaya çıkmıştır. Ortadoğu bölgesine ilk göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medler, Urmiye gölünün güneydoğusuna Persler ise batısına yerleşmişlerdir. Ahameniş İmparatorluğu, İranlıları M.Ö. 6. ve 4. Yüzyıllarda bilinen dünyanın en güçlü ulusuna dönüştürmek için büyük uğraşlar vermiştir. Daha yakın bir tarih olan M.Ö. 9 ve 10. yy.'larda İranlıların atası olarak kabul edilen Aryan kabileleri, bugünkü Rusya'nın güneyi ve Ukrayna'nın doğusundan İran topraklarına gelmişlerdir. Milattan önce bu bölge üzerine yapılan hemen hemen tüm araştırmalarda başta İranlılarında tarihleriyle gurur duydukları Persler, Medler ve Partlar'ın çoğunlukla demografik yapıyı oluşturduğu görülmektedir.

Bölgeye hakim olmasıyla bilinen Elam medeniyetine, Asurluların M.Ö. 646 yılında son vermesiyle otuz yıllık bir Asur hakimiyetinin nüveleri atılmaya başlanmıştır. Hakimiyetini sürdürmeye devam ederken M.Ö. 612'de bölgeye gelen Medler, Asurlulara üstünlük sağlamak istemişler ve bu adımlarla hakimiyetlerini pekiştirmişlerdir. Yaklaşık 62 yıl sonra bilinen ilk insan hakları bildirgesi M.Ö. 550'de Büyük Sirus tarafından yaygınlaşmış ve bu bildirge esas alınarak Persler, Ahamenişler ve Medlerden oluşan büyük bir İmparatorluğu'nun temelleri atılmıştır. Bu İmparatorluk bölgeye üç asır boyunca hakim olmuş ve neredeyse en verimli çağlar yaşanmıştır. Büyük Sirus döneminde Lidya ve Babil işgal edilerek Mısır'da büyük kazanımlar elde edilmiş ve bu da İran Tarihi'nde İran halkını önemli bir yere taşımaya

öncülük etmiştir. M.Ö. 5. yy.'a gelindiğinde İran tarihinde Büyük Darius Krallığı ile Pers İmparatorluğu birleşerek tarihin en büyük imparatorluğundan birini oluşturmuşlardır. Askeri ve ticari anlamda önemli gelişmeler kaydeden Darius İmparatorluğu daha fazla gelişebilmek adına Mezopotamya ve Hindistan'a uzanan ticari yollar yapmışlardır. Parlak bir dönem yaşaması bölgeye yakınlaşan Yunanlılarla yapılan savaşlar neticesinde alınan yenilgiler ile duraksamış ve M.Ö. 4. yy.'da Mısır'da yaşanan başarısızlıklar sonucunda Pers İmparatorluğu çöküş dönemine girmiştir. M.Ö. 331 yılında Büyük İskender'in Persleri yenilgiye uğratmasıyla sonuçlanmış ve İran coğrafik anlamda Helenistik döneme girmiştir.¹⁶

Helenistik dönemde, İran İmparatorluğu'nun Yunanlılar tarafından istila edilip parçalanması beş yüzyıl sonra Sasaniler tarafından yeniden canlandırılmasına kadar süreçte varlığını kaybetmeye yüz tutmuştur. Sasaniler'in Pers eyaletinin güneybatısında bulunması ve bölgeye yerleşmeleri ile İran Tarihi'nin yeniden canlanması söz konusu olmuş ancak Batı Asya'da İskender'in varisleri olduğunu savunan Bizans ve Roma ile ters düşmüştür. Dönemin Sasani İmparatoru olan Husrev Perviz, yirmi yıl gibi bir süre harpler sırasında Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını Akdeniz ve Ege kıyılarına Daryus zamanındaki gibi genişletmeyi başarmıştır. Ancak daha da ilerlemek isteyen Perviz, Kudüs'te Bizanslılar karşısında yenilgiye uğramıştı ki Kudüs'e gelindiğinde iki İmparatorluğu şaşkınlığa uğratacak bir gelişme yaşandı. Bilinmeyen bir saldırı şeklinde Hz. Muhammed'in halifeleri olan Ebubekir ve Ömer ile Arap Birliklerinin bozgununa uğradılar. Böylece 635 yılında Irak Kadisiye'deki Arap Zaferi ile başlayan İran ilerleyişi bu muhabere ile 400 yıllık Sasani hükümdarlığını sona erdirdi. Artık İran'da Suriye ve Mısır gibi İslam İmparatorluğunun eyaleti haline geldi.¹⁷

¹⁶ Orhan Karaoğlu-Nail Elhan, *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, 1.baskı, İstanbul 2022, s.16.

¹⁷ John Andrew Boyle, "İran'ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi", *Belleten Türk Tarih Kurumu*, Cilt:39, Sayı:156, 1975,s. 645-646.

2.1.1. İnanlılar Kimdir?

İnan halkının kimliği ilk olarak net bir şekilde, MÖ 522’den 486’ya kadar geçen otuz altı yıllık bir hükümdarlık döneminde Hahameniş İmparatorluğu’nu sağlamlaştıran Büyük Daryuş tarafından belgelenmiştir. Kraliyet yazıtlarında da “*Ben bir Hahameniş, Pers oğlu Pers, Aryan soyuna sahip bir Aryan*”(Bkz.:Richardfortz, a.g.e., s.15) şeklinde ifade edilerek pers mitolojisinin temelleri atılmıştır. İnan kelimesine baktığımızda Aryan ile aynı kökten türediğini görürüz. Bulunduğu konumdan adının gelmesiyle bilinen İnan, yaklaşık beş bin yıl önce Avrasya bozkırında konuşulan bir dil olan “Heryos” kelimesi grubumuzun üyesi anlamına gelmekteydi. Bu bölgede yaşayan insanlar kendi ırklarını ve yaşadıkları yeri tanımlayabilmek için “Soyluların Ülkesi” anlamına gelen “Airyanam Vaejo” olarak adlandırmışlardır. Belli bir kavram karışıklığından ziyade anlam bütünlüğünü genişletmeye ve zenginleştirmeye çalışmaları aynı zamanda yer konusunda da değişiklik göstermiş, Sibirya’da Ural dağları çevresinde olan anavatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Uzun yıllar süren bu göçle İnan şu an bulunduğu yerde değil, daha kuzeyde yer alıyordu. Bölgesel olarak konumlandırıldıktan sonra dil bilimi açısından Farsça, Hint-Avrupa dil ailesinin bir alt grubunda yer almaktadır. Bu dil ailesindeki bütün diller ortak bir üst dilden türemiştir. Genel bir üst dil olarak ortak bir dilden türemiştir. Genel bir üst dil olarak MÖ 4000’li yıllarda Karadeniz ve Hazar Denizi kuzeyinde yaşayan toplulukların dili olduğu varsayımlarla ortaya konmuşsa da dönem itibariyle oradaki insanlarda bir başka bölgeden göç etmişler ve dolayısıyla konuşmuş oldukları dillerde her bölgeye göre zaman içerisinde değişime uğramıştır. Göçlerin artmasıyla beraber küçük gruplar/topluluklar/aşiretler ana kabilelerinden ayrılmak zorunda kalmışlar ve her ayrılık bölgelere göre ağız ve lehçelerin yeni bir dilin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır.¹⁸

İnan tarihine geniş bir perspektifle baktığımızda coğrafi konumu, etnik ve dini yapısıyla kültürü yaşatması açısından her zaman merak edilen bir medeniyet havzası olmuş, bu nedenle dünyanın bir gözü sürekli olarak İnan’ın üzerinde olmuştur.

¹⁸ Richard Foltz, “*İnan Tarihi*”, 1. baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul 2022, s.15-17.

Dolayısıyla İran tarihi sık sık devrimler, savaşlar, işgaller, dramatik olaylar ve belki de üzerinde en çok duracağımız karizmatik liderlere ev sahipliği yapmıştır.

Bu ev sahipliği her ne kadar bazı dönemler bölgenin istilasını olarak görülse de kendi benliğini bulmuş olduğu Kaçar Hanedanlığı ile harmanlanarak modern İran'ın inşası gerçekleşmiştir. Tırnak içinde belirtilen bu modernliğin gerçekten tanımsal olarak gerçekleşmesinin zorluğunu vurgulayan bu bölgede İran'a daha yakından baktığımızda modernliğin kökten bir gelenekselcilik ile üstü kapalı gerçekleştirildiğini söylemek zor olmayacaktır. Vurgulanmak istenen bu gelenekselciliğin en önemli unsur ve aktörlerinden biri olan dini anlayış devletin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bunun en büyük örneğini meşrutiyetten başlayarak 1979 İran İslam Devrimine kadar geçen süreç içerisinde siyasi ve sosyal alanlarda, din adamlarını temsil eden sınıfın ülke için daima belirleyici konumunda olduğu görülmüştür. Bu belirleyiciliğin çoğu zaman baskıcı bir ivme kazandığı ve bu ivme her arttığında liberalleşmenin önüne bir engel olarak çıkma olasılığı toplumsal hareketlerin fitilini ateşleyebilmektedir. Kolektif eylemler şeklinde girişilen her hareket, yönetim aktörleri tarafından gösterilen baskının azaltılması ya da arttırılmasında önemli rol oynamaktadır.

Önüne geçilemeyen durumların söz konusu olması halinde dış güçlerinde etkisi veyahut desteğiyle istenilen reform paketlerinin uygulamaya konması halkın öfkesini dindirebilmektedir¹⁹

Birçok Ortadoğu bölgesinde bulunan ulus devlet gibi İran'da kendi tarihini kesintisiz bir şekilde olabildiğince eski bir başlangıç noktasına dayandırmaktadır. Bu durum tuhaf karşılanmamakla birlikte olması gerektiği gibi ulus devlet inşasının pratiklerinin bir parçası olduğu kesindir. İran'da çoğu kez değişmesi istenilen devletin rolü olduğu için devrimlerin meydana gelmesi İran tarihinin bugüne yansımalarıdır. Peki bu tarihi belirli bir şekilde ayırma tutmak mümkün müdür? İranlıların gurur duyduğu tarihlerinde herhangi bir kesinti mevcut mudur? Bu sorular karşısında araştırmalar

¹⁹ Misagh Parsa, "Devlet, İdeoloji ve Devrim: İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırılmalı Analizi", 1. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.133-134.

sonucunda cevap verebiliriz ki: İran tarihi, İslamiyet Öncesi ve İslamiyet Sonrası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlerleyen dönemlerde ise Ortadoğu’da başlayan modernleşme döneminin etkisiyle İran’da bu süreçten yararlanarak Meşrutiyet Devrimi’yle İran’ın modern tarihini başlatmıştır. Bu durum İran tarihinde üçüncü bir dönem olarak ele alınmaya başlanmıştır. Kadim İran tarihinin sırasıyla Ahameniş, Selevkos ve son olarak Sasani İmparatorluklarının 1000 yıllık bir geçmişe tekabül ettiği bilinmektedir. Ahamenişlerle başlayan tarih yazımının günümüze Sasani İmparatorluğu tarafından taşındığını görürüz. Sasani İmparatorluğunun tarih yazma alanına ilgi duymaları günümüzde önemli kaynakların temelini oluşturmuş, geleceğe ışık tutmuştur. Sasanilerden önce kurulmuş olan hanedanlıklara dair bilgilerin sınırlı olması kültürleri hakkında bize geniş bir bakış açısı sunmamaktadır. Ancak Sasani İmparatorluğu için aynı durumdan bahsetmek mümkün olmamakla beraber son dönem bilgilerine net bir şekilde ulaşılabilmektedir. Günümüz İran’ı ile bir benzerlik taşımakta olan Sasanilerin o dönemde din ve devlet ilişkileri arasında sıkı bir mekik dokuduğunu, kurmuş oldukları divan teşkilatında net olarak görebiliriz. İslam’dan sonra din ve devlet ilişkilerinin iç içe geçmiş bir şekilde gelişmesi Arapça ve Farsça kaynaklarda bahsedilmiştir.

2.1.2. İran’ın Tarihsel Dönüm Noktaları

İran tarihi denildiğinde hiç şüphesiz ki akla din ve yasaklarla ilgili çağrışımlar gelmektedir. Aslında dürüst olmak gerekirse tezimi yazmadan önce okumalarımı yaparken kısmen benimde fikirlerim önyargılı bir şekilde bu yöneydi. Ta ki İslam devrimine kadar olan birinci İran’ı tanıyana kadar... İran halkının önemli bir kısmının “2500” yıllık tarihleriyle gurur duyduklarını söyleyebiliriz. Ancak araştırmalar sonucunda bu 2500 yılın, kesintilerle dolu olup süreklilik sağlayamadığı ortadadır.

İranlıların övünmüş oldukları tarih yazımlarında ülke için kırılma noktası olacak nitelikte bir önem arz eden İslam Devrimi, o güne dek İran için görülmemiş bir hareketin örneğidir ve bir daha İran eski benliğine kavuşamayacaktır. Meydana gelen bu devrim gerek devlet yapısını gerekse toplumsal sınıfın yapısını dönüştürdüğü için aynı zamanda “toplumsal devrim” olarak da ifade ediliyordu. Devrimi yalnızca Şah’ın

devrildiği ve yerine gelerek başarıya ulaşan Humeyni'nin iktidar koltuğuna oturduğu bir siyasal başkalaşım olarak düşünmek yeterli değildir. İran Devrimi, bunun çok daha ötesinde bir dönüşümü simgelemektedir. Toplumsal Devrim olarak anılmasının belki de en önemli göstergelerinden biri yeni bir ideolojik formasyon sürecine tabi tutulmasıdır. Bu süreç, okunan kitaplardan dinlenen müziklere, giyilen kıyafetlerden yapılan maçlara kadar totaliter bir dönüşüme uğrayan alanlarla doludur. Bu haliyle bakıldığında İran İslam Devrimi, diğer devletlerde gerçekleşen devrimlerden farklı nitelikleri taşır. Çoğu devrim ilerlemeci ve modernist bir karakteri taşımış olsa da İran Devrimi bunun tam tersi moderniteye ve özellikle Şah'ın benimsediği batı modernizasyonuna karşı bir karakteri benimsemiş ve buna bağlı kalan bir yönetim örgütü organizasyonu hayata geçirilmek istenmiştir.

Zaman zaman belli liderlerin Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde reformist düşünceler daha açık bir şekilde umut vadederek ortaya çıkmış ve Devrim uzun bir süre dünya gündemini meşgul etmiştir. Devrimin ilk yılları iç ve dış siyasette daha çok kurumsallaşmaya ve yeniden yapılanmaya odaklanan İran, sonraki yıllarda iktidar değişikliğinde Cumhurbaşkanlığı kurumuna odaklanmıştır.²⁰

Her dönem farklı bir siyasi atmosferin yaşanması reformist ve muhafazakar olarak adlandırılan siyaset grupları arasında çatışmalara yol açmış, tansiyon zaman zaman yükselmiştir. Dolayısıyla her ne kadar devrim öncesi ve ilk yılları izlenilmesi düşünülen küresel gelişmeler göz ardı edilebilir bir duruma gelirken yerini, İran içerisindeki iktidar mücadelesine bırakmıştır. Bu mücadelelerin çok güçlü bir şekilde var olması, ülkenin iç ve dış politikalarını belirleyen siyasal dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bu durumun en büyük örneğini iki önemli zıt siyasal karakterler üzerinden görebiliriz. Ayetullah Humeyni döneminde devrim, ideolojik olarak daha katı bir kurumsallaşmayı hedeflemiş olsa da ardından Rafsancani dönemi yumuşuma politikalarıyla dolu geçmiştir. İran'da dışa açılma adına daha istekli adımların atıldığı bu dönem, Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde de devam etmiş ve gittikçe coşkulu bir hal almıştır. Öyle ki reform dönemi olarak adlandırılan Hatemi dönemin

²⁰ Türel Yılmaz, Mehmet Şahin. “*Ortadoğu Siyasetinde İran*”, 1. baskı, Barış Kitap, Ankara 2011, s14-15.

de halkın büyük çoğunluğu değişimi istedikleri ve destekledikleri için o zamana kadar görülmemiş bir katılım sağlayarak seçimde taraflarını belli etmişlerdir. Halkın bu derece seçimlere katılım sağlaması, reforma olan güvenin tam olduğunu ortaya koymuş, Hatemi ise güvenin zedelenmemesi için büyük uğraşlar göstermiştir.

Cumhurbaşkanlığı döneminde reform rüzgarları estiren Muhammed Hatemi, her ne kadar karşıt gruplar tarafından engellemeler ile karşılaşmış olsa da köklü değişimlerin gündeme gelmesine olanak sağlamaya devam etmiştir. Ancak ne kadar başarılı olabildiği, İran siyasetinde karmaşık bir şekilde anlaşılmasına neden olmuştur. Bu reform bağlılığı, Hatemi Cumhurbaşkanlığı döneminde alevlenmiş ancak Hatemi sonrasında da siyasi terminolojisinin belirleyicisi olarak etkisini sürdürmüştür. Bu sebeple reformcular siyasal ve sosyal alanlarda özgürlüğün yaşandığı yeni bir İran'ın inşa edilmesini "gerçek bir devrim" olarak tezahür etmişlerdir. Özgürlük kavramı İran halkı için bir dönem çok yaklaştıkları, bir dönem ise asla ulaşamayacakları bir ifadeden başka anlamları ne yazık ki barındırmıyordu. Reformcu bir devlet başkanının kendi dönemi içerisinde, sağlamış olduğu siyasal katılım, ifade özgürlüğü, yurttaşlık ve kadın hakları, hesap verilebilir bir yönetim mekanizmasının uygulandığı hukuk devleti tahayyülü bir sonraki dönemde muhafazakar grubun sert eleştirilerine ve çoğu zaman eylemlerine maruz kalıp, iktidar mücadelesiyle sonuçlanması İran'ın kaderini tekrar tekrar yaşaması haline gelmişti. Uzun süre İran'ın ve dış dünyanın siyasetine yön veren bu kutuplaşmalar değişimin yönünü göstermiş ve ülkenin imajına dair ipuçları vermiştir. Dış dünya demişken, İran'daki yapının sekülerliğe doğru kayıyor olması yeni bir sistemin kurulacağına sinyalleri de Batı kamuoyunda uzunca bir süre yankı bulmuştur.

Şah'tan sonra ilahi bir kurtarıcı olarak görülen Humeyni yönetiminden hayal kırıklığı ile uzaklaşan halk için Hatemi özellikle kadınlar, gençler ve aydın kesimlerin destekleriyle yeni bir temsilci olarak uluslararası kamuoyunda kabul görmüş ve daha önce İran'da söz sahibi olan hiçbir din adamına benzemeyen bir portre çizmiştir. Sıcak bir imaj yansıtan Hatemi, dillendirdiğı programlar ile değişimin lideri olarak kendisinden bahsettirmiştir. Humeyni gibi bir liderin sert bakışlarıyla çizdiğı imajdan sonra girilen yumuşuma döneminde sıcak ve gülümser bir yüzle Hatemi, Seyyid-i

handen yani “gölümseyen Seyyid” olarak halkın karşısına çıkmıştır. Gerek üslubuyla gerekse izlediği siyasal politikalarla halk tarafından bir nevi değişimin Lideri olarak kabul görmeye başlamıştır. İran tarihi ve halkı açısından İslam Devrimi öncesi ve sonrasında ayrımlar yaşanması kırılma noktalarının en net örneklerini bizlere sunmuştur. Bu bakımdan yakından inceleme fırsatı bularak konuya katkıda bulunmak çalışmanın önemini vurgulamaktadır.

2.2. İran’da İslamiyet’in Yayılması ve Şiiliğin Güçlenmesi

İslam dininin en büyük mezheplerinden biri olan Şiilik, ibadet esasları nedeniyle diğer mezheplerden ayrılmaktadır. İslam dünyasında demografik olarak geniş kitleler tarafından benimsenmiştir. Bu bağlamda nüfus yoğunluğu olarak Türkiye, Irak, Suriye ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde de coğrafi olarak yayılan Şiilik İran’da resmi olarak tanınmış ve Anayasal çerçevede kabul görmüştür. İran’ın temel yapı taşlarının Şiilik inancı üzerine kurulması bu kavramın onlar için anlamını önemli kılmıştır. Asıl olarak Şia sözcüğünden türemiş olan Şiilik taraf olmaktan, Hz. Muhammed’in vefatından sonra halifenin kim olacağı tartışmaları sürerken Hz. Ali’nin yanında olan destekçileri için kullanılan “Şiat-ı Ali” (Hz. Ali’nin yandaşları) zamanla Şia kelimesine indirgenmiştir. Günümüzde hala “*Şia mezhebine ait olma*” gibi ifadeler kullanılmakta ve Hz. Ali destekçileri kendilerini belli edebilmektedir.²¹ Dolayısıyla Hz. Muhammed’in vefatından sonra ortaya atılan halifenin kim olacağı düşüncesi genel hatlarıyla Şiilik üzerinde şekillenmiş ve Hz. Osman ve Hz. Ömer halife seçimlerinde tepkilerini ortaya koymuşlardır. Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra 656 yılında Hz. Ali’nin halife adayı gösterilip seçilmesinin hemen ardından Müslümanlar arasında bir tepkiye neden olmuş ve bu durum iç savaşa sürüklenmiştir. Bu düşüncenin altında Hz. Osman’ın öldürülmesinden Hz. Ali’nin sorumlu olduğu fikri yatmaktadır. Kimileri tarafından bunun doğru olduğu düşünülse de destekçileri görünürde savaşlarda yanında olmayarak bu fikre inandıklarını ifade etmişlerdir. Halife olmak isteyen Muaviye, Siffin Savaşı’nda Hz. Ali’nin de onayı ile hakeme

²¹ Yeşim Demir, *a.g.m*, s.238.

başvurulmuş ve neticesinde Hz. Ali'nin halifelikten azli gerçekleşirken Muaviye'nin halifeliği ilan edilmiştir. Meydana gelen anlaşmazlıklar neticesinde Hz. Ali'nin dine küfür ve ihanet ettiği düşüncesini ortaya atan Hariciler tarafından dillendirilmeye başlanmış ve Hz. Ali'nin öldürülmesine sebebiyet vermiştir. Olayların bu yönde gerçekleşmesi Şii geleneğinin geçmişte köklü ve güçlü bir inanç olduğunu göstermektedir. Hz. Ali'nin öldürülmesinin ardında da kendi destekçileri varlığını sürdürmüş ve Şiiler, Hariciler ve Muaviye yanlıları olarak üç ayrı grubun ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Şii inancının son temsilcisi olduğu kabul edilen Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin'in 680 yılında Kerbela'da öldürülmesi ile Şii inancı ve diğer inançlar arasında keskin bir çizgi oluşmuştur. Destekçileri ise nesiller boyu aktarılacak bir aidiyet hissi ile kimliklerini korumaya çalışmışlardır.²²Değişmeye başlayan İran devlet yapısı, beraberinde dini alanda da yenilikler getiriyordu. Bir nevi şart koşuyordu da diyebiliriz çünkü dönüşümler sadece siyasi anlamda birbirini takip etmiyordu. İnanılan bir dinin kamulaştırılması ve bunun için din kurumları ile halk arasında bağın kurulması zamanla istenilen bir gereksinim olarak ortaya çıkıyordu.

2.3. Safevi İmparatorluğunun Kuruluşu ve Modern Dönem Başlangıcı

İran Devletine, hem politik hem de kültürel anlamda en çok katkı sunan oluşumlardan biri hiç şüphesiz ki Safevi Hanedanlığıdır. Dönem itibariyle İran'ın modern devlet yapısına geçişi simgeleyen ilk adım olan Safevi Hanedanlığı, devlet politikaları ve yaşam tarzıyla Şiiliği benimsemiştir. Ülkesinde Şii nüfusun çoğunlukta olduğu Şah İsmail'in Azerbaycan'dan bu yana Türkmen destekçilerinin de katkısıyla kurulan Safevi İmparatorluğu Horasan ve Bakü'ye kadar uzanmaktadır. Akkoyunlularla vermiş olduğu mücadelelerden de galip gelen Safevi İmparatorluğu, tarihine bakıldığında yayılmacı politikalar izlemesinden dolayı Osmanlı Devleti ile çoğu zaman karşı karşıya gelmişlerdir. Topraklarını genişletme isteği Osmanlı

²² Ercan Çitlioğlu, *İranlı Anlamak*, Başkent Üniversitesi Yayınları, Ankara 2015, s. 15-17.

tarafından hoş karşılanmamış ve Çaldıran Savaşı'nda yenilmeleri sonucunda çekişmeler son bulmamış, aksine daha da alevlenmiştir. Anadolu ve Suriye'ye kadar genişlemiş, tarikat şeyhleri önderliğinde Kafkas Hristiyanlara karşı seferler düzenlenmiştir. Bu dönemden itibaren İran coğrafyasında egemen olacak olan inanç esaslarından hem Alevilik hem de Şiilik 17. yy.'dan itibaren yaygınlaşan bir boyut kazanmış, bu unsurlar modern devletin inşasına giden yolda temel taşları oluşturmuştur. Şah İsmail tarafından kurulan bu hanedanlık Türk kökenli olup en parlak dönemini Şah Abbas zamanında yaşamıştır. Ancak kendisi de bir Türk devleti olmasıyla çelişen bir durum olarak diğer Türk devletleriyle anlaşmaya varmak yerine farklı bir yol izleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun da içinde bulunduğu diğer Türk Devletleriyle mücadeleye girmiştir. Aralarında sorun haline gelen Alevileri kullanarak Anadolu'dan kışkırtma olasılığı Osmanlı tarafından bir tehdit olarak görülmüş ve Yavuz Sultan Selim döneminde İran'la bu konu üzerinde çoğu kez karşı karşıya gelinmiştir. Safeviye Tarikatı'nın kuruculuğunu yapan Şeyh Safi al-Din'den ismini alan Safevi Hanedanlığı, zamanla kendi bünyesinde güçlenerek tarikatın egemenlik alanından çıkmış ve bölgeye hakim olabilmek adına içlerinde Kaçar Türkmen gibi önemli aşiretlerin de bulunduğu gruptan destek sağlayarak Tebriz'i kontrol altına almıştır. Beraberinde 1502 yılında Safevi Devleti'ni kurarak, Şii inancını iç ve dış siyaseti üzerinden yeni bir etnik kimlik yaratmak amacıyla kullanmıştır. Kendi inançları doğrultusunda Sünni mezhebine mensup kişilerin hareketlerini kısıtlayabilmek adına büyük bir çaba göstererek bu grupları baskı altına almaya çalışmıştır. Hanedanlığın günümüz İran'ına kültürel anlamda bırakmış olduğu uygarlık mirası, halkın kendi etnik kimlikleriyle övündükleri dönemin önemini vurgulamaktadır.²³

Kesin olarak sınırların çizilmesi günümüzde İran'ın batı tarafı olan Osmanlılar ve devamında Türkiye ile sınırları 1639 yılında temel olarak Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla belirlenmiştir. Günümüzde hala bölgenin dinamik bir özellik taşıması, Safeviler döneminde yaşamış olduğu mücadelenin yeni bir durum olmadığının göstergesidir. Özellikle Afganistan ile yaşanan sorunlar 18. yy.'da daha belirgin hale gelmiş, Kandahar'da ortaya çıkan isyanda Safeviler'in güçsüz düşmesi başarısızlığa

²³ Orhan Karaoğlu- Nail Elhan, *a.g.e.*, s. 19-20.

uğramalarına neden olmuş ve bunu fırsat bilen Afganlar, Safevi Hanedanlığını yıkarak İsfahan'a ilerlemişlerdir. Afganların bu ilerleyişine Nadir Şah 1735'te son vererek Afganları püskürtmüş ve İran'daki kontrolü ele almayı başarmıştır. Ancak uzun süre tahtta kalamamış, kendisinden sonra gelen Zend Hanedanlığı 40 yıllık bir hüküm sürmüştür.²⁴

2.4. Kaçar İmparatorluğu ve Meşrutiyet Devrimi'nin Etkileri

İran'da Kaçar Devleti'nin kurulması, Safevi Hanedanlığından sonra yönetimi ele geçiren Zend Sülalesinin 1794 yılında Türkmen Kaçar Aşireti tarafından mağlup edilmesi ve beraberinde Ağa Muhammed Han Kaçar'ın temellerini atmasıyla gerçekleşmiştir. Kaçar Hanedanlığı ile başlayan batıya entegrasyon süreci İran'ın sosyal ve siyasal değişimlerinin köklü bir şekilde yaşandığı en net dönemlerinden bir tanesidir. Özellikle 1813 ve 1817 yıllarında Ruslarla yapılan savaşlarda uğranılan yenilgiler sonucunda ilk askeri alanlarda başlayan yenilikler, sonraki süreçlerde diğer alanlara da yayılmıştır. Toplumsal yeniliklerin genişlemesi, modernleşme çabalarına ayak uydurmayı gerekli kılarak Avrupa devletleriyle olan diyaloglarda köprü görevini üstlenmiştir. Kaçar Hanedanlığı döneminde başlamış olan reformlar çok istikrarlı bir şekilde sürdürülmüş ve özellikle İran modern döneminde üretim alanında büyük kazanımlar sağlamıştır. Dolayısıyla Ortadoğu coğrafyasında İran'ın 19. yüzyılda siyasal, sosyal ve ekonomik anlamda dönüşümler görünür bir şekilde yaşanmış, kurumsal boyutlarda ise diplomatik temsilcilikler aracılığıyla ilişkiler kurulmuş, Batı ile yakınlıklar arttırılmıştır.²⁵

Hiç şüphesiz ki aşiret düzeninde bir oluşumu temsil eden Kaçar Hanedanlığı, egemenliğini kurarak devlet olmaya uyum sağlamışlardır. Bu örgütlenmenin temel taşını oluşturan etmenlere baktığımızda kaçarların elinde bulundurdukları bölgenin kökten değişimine gitmedikleri, özellikle kamusal alanın yeniden yapılanmasına

²⁴ Remzi Kılıç, "Osmanlı- İran Arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:5, Elazığ Haziran 2000, s. 280-281.

²⁵ Orhan Karaoğlu- Nail Elhan, *a.g.e.*, s. 20.

olanak sağladıkları görülmüştür. Bir aşiret örgütlenmesinden meydana gelmeleri doğası gereği iktidarlarını da önemli ölçüde koruduklarını yansıtmaktadır. 1906'da İran'da ilan edilmiş olan meşrutiyet, bu yıllardan önce devleti düzene sokma ve kanuna tabi tutma adına girişilen çabaların başarıyla sonuçlanmasıdır. Meşrutiyetin gerçekleşmesi, İran'da önemli ve kalıcı kurumların oluşmasına imkan sağlamakla birlikte halk ve devlet yöneticilerin karşılıklı olarak haklarının ortaya konmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Meşrutiyetten önce Şah'ın hem kanun koyucu hem yargı gücünü kullanması, keyfi biçimde ülke yönetmesi olarak algılanmış ve bu düzen "istibdat" dönemi olarak adlandırılmıştır.

İranlıların övündükleri 2500 yıllık tarihlerindeki bu zaman aralığının sekteye uğradığı bir süreklilik arz etmediği fikirleri de ortaya atılmaktadır. Bu tarihi süregelen devlet adımları Kaçar Hanedanlığının 1794-1924 yılları arasında Başkent Tahran olarak kullanılmıştır. Bu tarihler arasında bölge cazibesinden dolayı yapılan savaşlar arasında Kaçarlar, Rus-İran savaşlarında Rusya ve İngiltere ile imzalamış olduğu antlaşmalar neticesinde İran, ülke topraklarının hemen hemen yarısını kaybetmiştir.

2.5. Tütün İsyanı

İran siyasi tarihini yakından inceleme fırsatı bulanlar ilk sömürgecilik karşıtı hareketin; ülkenin tütün üretim tekelinin İngiliz menşeli olan bir şirkete geçmesi karşısında tepkilerin dönüştüğü tütün isyanı olduğunu görecektir. Batı ile ilişkilerini arttıran İran, Avrupalı devletlerle Ortadoğu bölgesi için ulaşım ağlarının oluşturulmasında köprü görevi üstlenmiştir. Bu ağların kullanılması İran'ı açık bir pazar haline ve beraberinde yarı sömürgeci ülke konumuna getirmiştir. Batılı ülkeler için ucuz hammadde kaynağı olan İran, Batı endüstrisinin üretmiş olduğu mamuller ile rekabet edemeyecek duruma gelmiş ve küçük işletmeler kapatılmak zorunda kalmıştır. Başta tütün olmak üzere afyon gibi ürünlerin fiyatlarının ülke içerisinde ihracatındaki artışa paralel olarak yükselmesine sebebiyet vermiştir. Avrupalı devletlerin İran iç piyasasında mamulleri ile hakimiyet kurması, yerli esnafın zora girmesine ve dolayısıyla ekonomik anlamda oluşan sorunlar, toplumsal boyuta

taşınabilmektedir. Ekonomik sorunların gün geçtikçe daha da artması ve yönetimin Avrupa ülkelerine imtiyazlar tanınması halk arasında bir tepkinin oluşmasına neden olarak somut bir şekilde tütün isyanı kendisini hissettirmeye başlamıştır. Toplumsal isyan niteliğinde ortaya çıkan gelişmelerin merkezinde 1890 yılında bir İngiliz tüccara Nasurreddin Şah tarafından verilen imtiyazlar yatmaktadır.

Pazar esnafının yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılar sırasında yabancı bir kişiye ülke genelinde satılacak olan tütün ürünü konusunda geniş ayrıcalıklar tanınması, geniş çaplı protestoların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Protestoların temelinde yatan ortak düşünce Şah'ın yetki sınırlarının daraltılmak istenmesidir. Bu düşünce ulema sınıfı ile tüccarların ortak bir mücadelede birleşmelerini sağlamış, aynı zamanda toplumsal gücün gösterilmesinde önemli bir örnek teşkil etmiştir. İlerleyen dönemlerde siyasi yapı içerisinde oldukça etkin politikalarla gündeme gelecek olan ulema sınıfı, bu birliktelik ile halk üzerinde gücünü test edebilmek adına imkan tanımıştır.²⁶

Bölgede İngilizlerden önce Rusların 1804-1813 yılları arasında yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan Antlaşması(1813) ve Türkmençay Antlaşması(10 Şubat 1828) ile belirli imtiyazlar kazanması krizin başlangıç noktası olmuştur. Rusların, İran karşısında elde etmiş olduğu haklarla faaliyetlerini arttırması ve büyük bir avantaj elde etmesi İngiltere'nin dikkatinden kaçmıyordu. İran içerisinde Ruslarla mücadeleye girişen İngiltere bu sefer kendisi adına birçok ayrıcalık elde etmeye başladı ve Şah'ın 1881 yılında Ruslara vermiş olduğu telgraf hattının İngilizlere verilmesiyle Rusya ağır bir darbeye uğradı. Ancak uzun yıllar emperyalist bir gücün bölgeye yerleşmesine neden olan Şah, İngilizlerin yakın olma çabalarının altında yatan sebebi anlamıştı. İngiltere kendisine verilen bu telgraf hattını yalnızca iletişimsel olarak kullanmakla kalmayacak bölgede petrol arama faaliyetlerini geliştirmek bir fırsat olarak görmekteydi. Verilen imtiyazlar sonucunda Nasıreddin Şah ülkede vergi toplayamamaya başlamış ve ekonomik durumun daha da kötüleşmesi üzerine borçlanmaya gitmiştir. Ancak borçlanmaya başvurduğunda bile yabancı kişiler

²⁶ Orhan Karaoğlu-Nail Elhan, *a.g.e.* s. 21.

vasıtasıyla imtiyazlar vererek İran'da ticaretin küreselleşmesine olanak sağlamıştır. Ruslara ve İngilizlere verilen imtiyazlar karşısında açılan bankalar, küçük esnaf ve köylüler tarafından tepkilere maruz kalmış, ülke içinden çıkılmaz bir girdaba sürüklenmiştir. Borçlanmanın ve tavizlerin en sonunda kamu topraklarının satılmasına da neden olması İran halkını göç etmeye zorlamış ve iş bulabilmek için Kafkasya taraflarına doğru hareketlilik başlamıştır.

İngilizlerin daha büyük bir imtiyaz koparabilmek için Şah'ı ülkelerine davet etmeleri stratejik bir yol olarak izlenmiş ve neticesinde istenilen olmuştur. İran'da İngilizlere gümrük vergisinden muaf olunacak bir tütün işletme imtiyazının verilmesi, bardağı taşıran son nokta olmuştur. Şartların tamamen İran aleyhine konulan kararın İran halkından titizlikle gizlenmesi gerekiyordu. Ancak çok geçmeden yabancı bir yayın organı olan ve 1890 yılında İstanbul'da Farsça dilinde İran'a sokulan Ahter Gazetesi, Londra da yayınlanmış olan gazetede tütün imtiyazlarının İngiltere'ye verildiğinin yazması hakkında makaleler basmaya başladı. Gazeteyi okuyan aydın kesimler, Mart 1891 yılında halka duyurdular. Halkın hükümete karşı güveni kalmamıştı ve üretici olan köylüler bu yabancı şirketlere mallarını çok ucuza satmak zorunda kalmıştır. Zamanla bölgeye Hristiyan halkın da yerleşmesi yerel halkı rahatsız etmeye başlamıştı. Rahatsızlıklarını belirtmek isteyen halk, özellikleri aralarında esnaf ve kadınlarında bulunduğu gruplar ülkenin birçok şehrinde protestolar düzenledi. Protestoların yayılması ve uzun sürmesi Şah'ın imtiyazları iptal edeceğine dair bildiri yayınlamasıyla yatıştı. İmtiyazın iptal edilmesi ile şirkete ödenen 500 bin sterlin tazminat devleti her ne kadar zora soksa da Ocak 1892'de İran'ın bu durumdan kurtulması halkın birlikte hareket etmesine ve haksızlıkların karşısında kadınlar başta olmak üzere bütün grupların siyasi alanda söz sahibi olmalarının önünde önemli bir örnek teşkil etmiştir.²⁷

²⁷ Kamuran Kalabalık, "İran'da Tütün İmtiyazının İngilizlere Verilmesi Meselesi ve İranlı Kadınlar(1890-1892), *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:9 Sayı:4, 29 Aralık 2023, s. 717,726.

2.6. Meşrutiyet Devrimi

Meşrutiyet yanlısı hareketlerin ortaya çıkması milliyetçilik ile bağlantılı olarak gelişmiş bir olgudur. Orta sınıfa mensup tüccarlar ve aydın kesimler Meşrutiyet Devrimi'ne giden yolda süreci din adamlarıyla birlikte etkilemişlerdir. İran'da Meşrutiyet Devrimi'nin milliyetçi bir boyut kazanması, Rus ve İngiliz karşıtlığından filizlenen bir durumdur ve Şah'ın da bunun bir parçası olduğu düşünülmüştür. Bu yüzden denetlenebilir bir aygıt olarak meclisin kurulması fikri ortaya atılmış ve süreç içerisinde meclis yanlıları ortaya çıkmıştır. Meşrutiyete giden yolda orta sınıfın öncüleri olan aydınlar, tüccarlar ve din adamları önemli roller üstlenmiş, seküler milliyetçiliğin yükseldiği dönemde bu ulemadan ilk anayasal talebinin destek alması tesadüf olmamıştır.²⁸

Dönemin devlet adamı olan Muzaffereddin Şah tahtı ele geçirdiği zaman hasta ve bitap durumdaydı. Hastalığından kurtulmak için doktorların önerisiyle şifa bulabilmek umuduyla Avrupa'ya gitmek ve tedavi olmak istiyordu. Ancak ülkenin ekonomik durumu kötü olduğu için Muzaffereddin Şah ve hükümeti Rusya'dan kredi alma kararı aldılar ve dış borç alımının tekrarlanması, yabancı ülkelerin iç politikaya müdahale etmesine yol açtı. Bu süreçte artan memnuniyetsizlikler Meşrutiyet Devrimine giden yolun önünü açmıştır.²⁹

Tütün krizinin tırmanmasından önce bölgede Ruslara tanınmış olan ayrıcalıklara değinmiştik. Rusya ile yapılan ticari anlaşmaların, Rus-Japon Savaşı ve sonrasında meydana gelen Rus Devrimi nedeniyle aksamaya başlamıştır. Bundan dolayı İran'da gümrük gelirlerinin düşmesine ve yiyecek alanında fiyatların yükselmesi sebep olmuş, hükümet yeni dış borçların alınmasına yönlendirilmiştir. Ancak bu isteğin reddedilmesi üzerine yerli tüccarların vermiş olduğu vergilerin yükseltilmesi ve yerli borçların ertelenmesi kararlaştırılmıştır. İstenilen sonuçların alınamaması üzerine halka çıkarılan faturanın bedelini bu sefer hükümet Meşrutiyet

²⁸ Türel Yılmaz- Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.8.

²⁹ Özüm Sezin Uzun-Hakan Güneş, "İslam Cumhuriyeti'nde 40. Yıl: İran'da Toplum, Siyaset ve Değişim", 1.baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s. 16-17.

Devrimine yol açacak gösterilere maruz kalarak anlamıştır. Entelektüellerin de baş safhada yürüttükleri eylemlerin öncelikli talepleri pazar esnafı üzerinde baskı kuran Tahran Valisi Ala'ed-Devle'nin azledilmesi ve bağımsız mahkemelerin kurulması isteğiydi. Muzaffereddin Şah her ne kadar bu istekleri kabul etse de yerine getirilmedi ve eylemlerin tırmanmasına yol açtı. Eylemlerin kanlı bir boyuta ulaşması ülkenin ticari ve sosyal durumunu sekteye uğratmış, entelektüeller başta olma üzere ıslahat taraftarı olanlarda İngiliz elçiliklerine sığınmışlardır. Seslerini daha fazla duyurmaya çalışan her kesimden halk, Milli Meclis'in kurulmasının yerine getirilmesini istemiş ve Şah 5 Ağustos 1906 tarihinde ferman vererek Kurucu Milli Meclis'in toplanmasını istemiştir.³⁰

Kavramsal olarak meşrutiyet, saltanatla yönetilen bir ülke de hükümdarın liderliği altında parlamentonun yönetim biçimine dayanan ve kurumsal araçlarla denetlenebilen idare biçimi olarak tanımlanabilir. İran'da meşrutiyete geçişte istenilen anayasal düzen bu bağlamda Şah'ın yetki alanını sınırlandırıp eylemlerinin artık denetlenmesi anlamına geliyordu. Bu bağlamda ülke için en önemli modernleşme hareketi başlamış ve 5 Ağustos 1906 tarihli "Meşrutiyet Fermanı" İran tarihinde ilk kez Şah'ın yetkilerini sınırlandıran belgenin dayanağı ile yeni bir yönetim biçimine geçilmiştir. İranlılar tarafından benimsenen bu yeni yönetim şekli millileştirilmiş ve kabul edilmiştir. Gerçekleşen rejim değişikliğiyle birlikte yasama yetkisi Şah'la birlikte Şura Meclisi ve Sena Meclisine verilmiştir. 1906 yılında gerçekleşen meşrutiyet deneyimi ile birlikte İran'da demokratikleşme adına girişimler meydana gelmiş ve halk ilk kez yönetime dahil olmuştur. Bu bağlamda İran'ın modernleşme sürecine adım atması toplumsal bir boyut kazanması, halkında söz sahibi olmasıyla başlamış ve anayasal zeminde oluşturulan değişimle devam edilmiştir. Her ne kadar batı tipi bir yönetim anlayışının örnek alındığı düşünülse de ülke içerisinde batı karşıtlığının söz konusu olduğu ve milliyetçi hareketlerden beslenen bir arayışın döneme hakim olduğu söylenebilir. Tam bağımsız bir hareketin oluşumu, İngiltere ve

³⁰ Türel Yılmaz, Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.8.

Rusya'nın İran topraklarına hakim olma mücadelesi adı altında sömürgecilik karşıtlığının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³¹

Modernleşme adına önemli bir adım atılmış olsa da 1907-1908 tarihlerinden sonra sekteye uğramıştır. Dış güçlerin iç siyasete bu durumda en büyük etkisi sömürge paylaşımının anlaşılması sonucu İran meşrutiyetçileri ele verilmiştir. 1908 senesinde meclisin kapatılması Tebriz başta olmak üzere birçok şehirde direnişi başlatmış ve bu direniş zamanla diğer şehirlere yayılmıştır. Ayaklanmalar kısa süre içerisinde İran halkının demokratikleşmeye karşı sürdürmüş olduğu iradesiyle birlikte 1909 yılında yapılan yeni seçimler yoluyla meclis yeniden açılmıştır. Dolayısıyla 1909 yılında gerçekleşecek İran İslam Devrimi'ne kadar sürecek olan iki meclisli yapı ile meşruti monarşi şeklinde yönetim anayasal şeklinde varlığını sürdürmüştür.

2.7. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941)

1925 yılında askeri darbe sonucunda Kaçar Hanedanlığına son vererek tahta çıkan Rıza Şah Pehlevi iktidarda kaldığı 1941 yılına kadar milliyetçi, reformist ve seküler yönetim tarzını benimsemiştir. Kendi yönetimini kurumsallaştırmakla İran'da değişim siyasetinin önünü açmak istemiş ancak dönem itibariyle Rusya ve İngiltere arasında kalmasından dolayı büyük zorluklar çekmiştir. Milli kimlik değerlerini korumak için kurmuş olduğu hanedana "Pehlevi" adını vererek eski Pers kabilelerinin yeni versiyonunu devlet yapısı şeklinde yaşatmak istemiştir. Dolayısıyla bu yönüyle milliyetçi karakterini ön plana çıkarması söz konusu olmuştur. Devlet yapısını oluşturan 'Pehlevi' ismi de İslam öncesi döneme ait şekilde seküler milliyetçiliği vurgulamakta ve "güreş şampiyonu" anlamına gelmektedir. Bu milli kimlik çerçevesinde modern bir ulus inşa etmeyi hedefleyen Rıza Şah, Fars ideolojisini ortaya koymuştur. Bu Fars Milliyetçiliğinin sosyo-kültürel anlamda millet kurma aşamalarını hızlandırdığı görülmüştür.³²

³¹ Orhan Karaoğlan-Nail Elhan, *a.g.e.*, s.21-22.

³² Şeyma Altunkaya, "Modernist Milliyetçilik Yaklaşımıyla Fars Milliyetçiliği: I. Pehlevi Dönemi (1925-1941)", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, s.74-75.

Öyle ki ülke içerisinde gerçekleştirilmek istenen reformların merkezinde bu kimlik yatmakta ve hayali tam bağımsız bir İran hedefine ulaşmaktı. Bu hedefi gerçekleştirebilmek adına öncelikle diğer Avrupalı devletlerin aksine geride olduğunu kabullenip başta askeri teknolojik alanda olmak üzere birçok alanda modernleşmeyi gerçekleştirmek istemiştir. Modernleşme adına atılacak olan adımların İran'ın İngiltere ve Rusya çekişmelerinden dolayı belli bir süre sonuçsuz kalmasına neden olurken Kaçar Hanedanlığının yıkılması bu süreci olumsuz etkilemiştir. Bu kargaşa ortamından ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğan otorite boşluğunu fırsat bilen Rıza Şah, İngiltere'nin desteğini de alarak meclisin ortak kararıyla 1925 yılında Şah ilan edilmiştir. Geçmişten gelen bir aşiret düzeninin varlığı İran'da Rıza Şah'ın tahta çıkmasıyla düzene oturmuş ve birbirleri arasında olan sorunlar çözülmüştür. Halkının ona göstermiş olduğu bağlılık, iktidar dönemi boyunca sürmüştür.³³

Özellikle Ekonomi alanlarında izlemiş olduğu politikalara çok büyük bütçeler ayırmış ve halkına ulaşabilmek için ulaşım alanlarını desteklemiştir. Ülkenin ulaşım ağının yetersiz olması, merkezdeki yönetimle kırsal alanlarda köyde yaşayan yurttaşlara ulaşmayı zorlu kılıyordu. İktidara geldikten kısa bir süre sonra İran'da sürülen yol 8.500 km iken, 1938'e gelindiğinde bu rakam 24.000 km'ye ulaşmıştır. Ülkenin ulaşım konusunda maaliyet ve zamanın azalmasından tasarruf edilmesi halkı da memnun eden bir gelişme oluşmuştur. Bunun yanı sıra demiryolu deniz taşımacılığı içinde adımlar atılmış, ticaret canlanmaya başlanmıştır. Şah'ın iktidara gelmesiyle kalkınma anlamında yaptığı diğer önemli değişimlerden biri de ulusal sanayide kendi yerel ürünlerini koruyabilmek için yurt dışından gelen mallar karşısında gümrük vergilerini yeniden düzenlemeye ve beraberinde denetlenme yetkisini ortaya koymuştur. Atmış olduğu her adımda bir sonraki modernleşme alanını düşünen Şah, eğitim alanında da ilklere imza atmıştır. 1925'te İran'ın ilk ticaret okulunu, sonraki yıllarda öğretmenlik okulu, hukuk fakültesi, tıp ve eczacılık fakültelerini açmıştır.³⁴ Eğitim alanını, toplumsal ve kültürel alanlarda modernleşme hareketleri takip etmiş, kılık kıyafet ve şapka kanunu, aynı zamanda dil reformu da gerçekleştirmiştir. Rıza Şah

³³ Mehmet Koca, "XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası", *Asia Minor Studies*, Cilt:8, Sayı:1, 2020, s.356.

³⁴ Mehmet Koca, *a.g.m.*, s.356-357.

iktidarda kaldığı süre boyunca ülkeyi ileriye taşıma anlamında kendine yakın gördüğü ve örnek aldığı ülkeler olmuştur. Bu yönde Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Türkiye'nin ulus devlet inşasını yakından takip ederek ülkesi için yapılacak reformların alt yapısını rol model olarak almıştır. Gözlemlenmeleri ile yakın ilişkiler kurmakla kalmamış, ilk yurtdışı gezisini de 1934'te Türkiye'ye gerçekleştirmiştir.³⁵ İçten içe ileri görüşlülüğüne hayranlık ve sıcaklık duyduğu Türkiye'ye bağlılığını her fırsatta dile getirmiş ve Atatürk'ün ölümü üzerine kendi Sarayında bir ay yas ilan etmiştir.

Yapılan reformların II. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Rus ordularının karşısında askeri anlamda yetersizliği kalmıştır ve onun en çok emek ve bütçe ayırdığı ordunun çökmesinden sonra hükümdarlığını sürdüğü bu saltanatın en büyük darbesini almıştır. Rejimin çökmesi, İran halkının tepkilerine neden olsa da modernizasyonun uygulamaya geçiş aşamalarının başarılı bir şekilde yansıtılması Rıza Şah'ı ulus devlet çizgisine oldukça yakınlaştırmıştır. Aslında Rıza Şah bölgeye sahip olmak ve petrolü kendi inisiyatiflerinde kullanmak isteyen İngilizlerden korumak amacıyla büyük uğraşlar vermiş ama bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. İngilizler tamamen emellerine ulaşamamış olsalar da büyük oranda onlara kolaylık sağlayacak olan bir gelişme yaşanmış ve babası sürgüne gönderildikten sonra İngiliz yanlısı olduğu düşünülen Muhammed Rıza Şah Pehlevi tahta çıkmıştır.

2.8. Modern Devlet İnşasında Bürokrasi Önemi

Modernleşme sürecinde genellikle akla gelen ilk soru, yönetimin bu yeni yapılanma içerisinde ne kadar başarılı olabileceğidir. Bu soru yüzyıllar önce Antik Yunan'da ünlü düşünürler tarafından da sorularak günümüze kadar siyaset ile ilgilenenler tarafından birçok teorik çerçeveye dayandırılarak cevaplanmaya çalışılmıştır. Her cevap yeni bir tartışmanın omurgasını oluşturarak farklı yönetim

³⁵ M. Volkan Atuk, "İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt:35, Sayı:35, 2018, S.220.

sistemlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda tartışmaların çıkış noktası “eşitlik” ve “eşitsizlik” kavramları etrafında şekillenmiştir. Kamusal alanda halk için büyük anlamlar taşıyan ve toplumsal tabakaların oluşmasına büyük oranda imkan taşır niteliktedir. Gerçekten bakıldığı zaman demokrasinin en iyi örnek olarak gösterilen ülkelerde bile ciddi eşitsizlikler bulunmaktadır.

Ortadoğu (özellikle İran’da Şah döneminde) geçmişte modernizasyonuna örnek aldığı Batı toplumunda siyasal ve sosyal eşitsizliğin hiç olmadığı fikri hakimdir ancak Batı’nın tarihsel dönüşümüne göz attığımızda aslında böyle olmadığı görülür. Bu doğrultuda her dönem daha muhafazakar bir yönetim anlayışının benimsendiği İran’da, siyasal olanın doğasında modernleşme sürecini de dahil ettiğimiz ortamda demokrasi gerçekten uygulanabilir bir pozisyonda mıdır? Yoksa bu yıllar boyunca boş bir hayal olarak devam mı edecektir?

Günümüzde diğer bölgelere oranla, demokratik siyasal sistemlerin varlığı batı dünyasında daha baskındır. Bu demokratikleşme daha çok her koşulda kabul görülen eşitliğin bir form haline gelmesiyle ifade edilir. Demokrasinin en parlak örnekleri arasında gösterilen ülkelerde bile yüzeyin altında çok ciddi eşitsizlikler bulunmakta ancak medyanın yönlendirici gücünü elinde tutan hakim sınıf yüzünden bunlar dillendirilememektedir.

İran’da modernleşmenin ilk adımları, Batılı güçlerin bölgeye yerleşmeleri ile gerçekleşmiştir. Bölgede hem askeri hem de iktisadi olarak Batılı güçlerin bir hakimiyet kurması, İran’da modernleşme süreci üzerinde derin bir etkiye yol açmıştır. Bu yeni etki çoğunlukla İran’a yeni kavramsal düşünceleri de beraberinde getirmiştir. Batılı ülkelerle temas halinde olan İran, farklı pazarlar ile birleştiğinde kültürel anlamda da ortak bir bilinç aşılarmaya başlanmıştır. Bu ortak bilinç sayesinde batılı ülkelere olan seyahatler çoğalmıştır ve eğitim yoluyla ülkeye modern düşünceler girmeye başlamıştır. Bu düşünceler doğrultusunda toplum içerisinde bir takım yeni siyasal değerler oluşmuş ve beraberinde İran’da yeni bir aydın sınıfın yaratılmasına zemin hazırlanmıştır. Bu oluşan yeni sınıf, özellikle dini dogmatizmi ve şahlık despotizminin zincirlerini kıracağına inanmış, modern ve aynı zamanda güçlü bir

İran'ın inşası için laikliği ve anayasacılığı temel araçlar olarak görmüşlerdir. İlerlemek isteyen aydınlar çoğu zaman ulema başta olmak üzere Şah ile geçici ittifaklar kurmuş ve gelişmiş bir İran için anti-emperyalizmi savunmuşlardır. Sadece ülke içinde kalmayıp dış güçler arasında da ittifaklarını sürdürmüşlerdir. Genellikle din adamlarının söylemiş oldukları toplum nezdinde kabul görüyorken modernite ile birlikte aydın sınıfın toplum üzerinde yönlendirici bir etkiyle beraber rol üstlendiklerini görürüz.

III. BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN ÖRGÜTLENMESİ: DEVLET YAPISI

İran devletinin örgütlenmesine baktığımızda Anayasasına göre bir “İslam Cumhuriyeti” rejimini temsil etmektedir. Ancak İran’ı diğer devletlerden ayıran önemli iki faktör mevcuttur ve bunlar “İslam Cumhuriyeti” nitelemesinde vücut bulmaktadır. İran her ne kadar anayasacılığı temsil eden bir örgütlenmenin varlığına dayalı olduğunu ifade ediyor olsa da bu yasaların aynı zamanda şeriata aykırı olmayacağını ve her şeyin üstünde Velayet-i Fakih adında bir Dini Lider’in bulunduğunu belirtir.

Şii fikhî olan Velayeti Fakih teorisi, Ayetullah Humeyni ve Hüseyin Ali Muntazeri tarafından geliştirilmiş olan modern yorumla Dini Liderlik rejimi, İran Anayasası’nda tanımı yapılarak görevleri ile Anayasal hale getirilmiş ve bunun sonucunda sınırlandırılmış bir Dini Liderlik rejimidir. Asıl tezatlık ise buradan sonra oluşmaktadır. Dini Liderin iki aşamalı olarak halk tarafından seçilmesi mümkün olsa da halk bu seçimlerde ‘ikinci seçmen’ olarak görev yapmakta olan Uzmanlar Meclisi’ne sıradan insanları, normal vatandaşları değil, din adamlarını seçmektedir. Bu durum, aşırı muhafazakar yorumlanarak aslında bunun bir seçim olmadığı, ilahi işaretlerle belirlenen Dini Lider’i tanımak amacının taşınması şeklinde yorumlanmıştır. Günümüzde de durumun tartışıldığı nokta tam olarak burasıdır. İkili bir yapıyı içerisinde barındıran İran’da, İslami de olsa bir Cumhuriyet mi mevcut yoksa dini yönetim ile giderek bir teokrazi mi soruları üzerine tartışmalar yoğunlaşmışken teknik olarak, 1989 yılına kadar Cumhurbaşkanı tarafından atanan başbakanın önce meclisten güvenoyu aldıktan sonra da oluşan kabine bakanlarının yine tek tek güvenoyu aldığı çok partili parlamento hükümeti rejimini taşıyordu. Ancak 1989 yılına gelindiğinde, Anayasa değişikliği ile hem Başbakanlık hem de Dini Lider’in Merc-i Taklit(Büyük Ayetullah) olma zorunluluğu kaldırılmış ve artık bir Başbakanlık sistemi haline gelmiştir.

Bu yüzden hem teorik hem de yasaların uygulanması konusunda pratikte kendisiyle çelişen bir durumun varlığı ortadadır. Dini Lider'in her dönem aynı etkiyi sürdüremediği de açıktır. Özellikle 1906 yılında gerçekleşen Meşrutiyet Devrimi ile Şah ve yanlılarının millet iradesi üzerinden anayasal bir sisteme geçilmiş, Mili Meclis kurarak güçler ayrılığı ilkesini kabul edilmiştir. Böylece her ne kadar saltanat kurumunun kısıtlandığı düşünülse de bu meclisten çıkan kanunların şeriata uygunluğunun denetlenmesi şartının getirilmesi, Şah'ın yetkileri üzerindeki kısıtlamaların istisnai bir durumdan çıkıp, olağan hale getirilmesi gözler önüne sermiştir.

3.1. Dini Lider (Velayet-i Fakih)

Özünde imamet bakış açısıyla hareket eden Şiilik inancı, Hz. Peygamber'in önderliğinde başlamış ve dinde dünyevi liderliğin imamlar aracılığıyla devam ettiğine inanılmaktadır. Bu düşünce sisteminin temelinde toplumun bir lidere sürekli olarak ihtiyaç duyulması halinde lidersiz bırakılmayacakları fikri yatmaktadır. Bundan dolayı Dini liderin aynı zamanda karizmatik bir imaj çiziyor olması kendisine yüklenilmiş olan dini kimlikten kaynaklanmakta ve diğer devlet adamlarıyla karşı karşıya geldiğinde öncelikli görüşü belirtebilmektedir. Yalnızca siyasi anlamda değil, sosyal hayat içerisinde de iç siyasetteki kurumlar üzerinde derin bir etkiye sahiptir.³⁶Fikrin altyapısı Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, Hz. Ali'ye liderliğin geçmesi ve onun soyundan devam eden on iki imamın temsiliyetinde devam ettirilmesi düşüncesi yatmaktadır. Topluma öncülük edilmesi İran'ın 2500 yıllık tarihi boyunca sürekli olarak gündeme gelmiş ancak monarşinin yıkılması, cumhuriyete geçilmek istenmesi bu sürecin aksamasına yol açabilmiştir. İran'da liderlik makamının Velayet-i Fakih fikri altında ilk olarak Humeyni tarafından 1960'lı yıllarda ortaya atılmıştır. Kendisi de İslam Devrimi gerçekleştikten sonra devrim rehberi olan Humeyni, İslami evrenselliği sık sık vurgulamış ve bir İslami hükümetin kurulmasının ihtiyaç dahilinde doğduğunu belirtmiştir. Bir İslam devletinin kurulması ve yönetilmesi teorisini öne

³⁶ Soner Doğan, "İran'ın Ortadoğu Siyaseti", *İNSAMER (İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi)*, Araştırma Sayısı:74, Temmuz 2018, s.7.

süren Humeyni, devrim gerçekleştikten sonra İran devlet yapısı içerisinde dini lider ile kurumsallaştırılmıştır. Geçmişten günümüze İran Anayasası'nın egemenlik kurumunun düşünsel çerçevesini Velayet-i Fakih makamı oluşturmaktadır. Bu yüzden devlet yapısı, dini liderin pasif bir konumda olmasını engelleyerek aktif siyasette yer alması düşüncesiyle anayasa bu temelde şekillenmiş ve son nefesini verene kadar bu görevde kalmak için seçilmesi öngörülmüştür. Seçim evresine gelinecek zamana kadar Velayet-i Fakih makamını icra edecek olan kişinin fıkhi konularına hakim olması beklenmekte ve yöneticiliği yerine getirebileceği bilgi birikimine sahip olması istenilmektedir. Ancak makamda bulunan kişi bu yetkileri taşıyamadığı düşüncesi ortaya atılırsa Uzmanlar Meclisi konuya dahil olması gereken kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bahsetmiş olduğumuz sistem içerisinde en önemli ve farklı olan kurum Dini Liderlik kurumudur. Özellikle bu Dini Liderin atama ve görevden alma yetkilerinin yanı sıra elinde tuttuğu mutlak güç ile askeri ve sivil kurumlar üzerinde hükümetin yetki ve gücünü sınırlandırabilmektedir. Başkomutan sıfatına sahip olan Dini Lider, Anayasa'da sayılan görevlerine göre, düzenli ordu, Devrim Muhafızları, polis, jandarma ve devrim sırasında oluşan sokak komitelerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Güvenlik Kuvvetleri dahil tüm askeri kurumların komutanlarını, komutan yardımcılarını, genelkurmay başkanlarını, onların yardımcılarını, hava, kara ve deniz kuvvetleri komutanlarını atama yetkisini elinde bulundurur. Bu görevlerini kendisi uygun gördüğü takdirde temsilcilerine devredebilmektedir. Ek olarak Dini Lider ekonominin yüzde 70'lik gibi büyük bir oranını elinde tutar. Bahsetmiş olduğumuz gücünü, Ordu, Üniversiteler ve Vakıflar gibi benzeri birçok resmi kuruluşlara doğrudan atadığı temsilciler aracılığıyla bu örgütler üzerinde bir denetim mekanizması olarak kullanmaktadır. Bu düşüncenin altyapısı Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, Hz. Ali'ye liderliğin geçmesi ve onun soyundan devam eden on iki imamın temsiliyetinde devam ettirilmesi düşüncesi yatmaktadır. Toplumla öncülük edilmesi İran'ın 2500 yıllık tarihi boyunca sürekli olarak gündeme gelmiş, ancak monarşinin yıkılması beraberinde ise cumhuriyete geçilmek istenmesinin gerekçeleri dile getirilmiştir. İran'da liderlik makamının velayet-i fakih ilk olarak Humeyni tarafından 1960'lı yıllarda dile getirilmiştir. Kendisi de İslam Devrimi gerçekleştikten sonra

devrimin rehberi olan Humeyni, İslam evrenselliğini sık sık vurgulamış ve bir İslami hükümetin kurulmasının ihtiyaç dahilinde olduğunu belirtmiştir. Bir İslam devletinin kurulması ve yönetilmesi teorisini öne süren Humeyni, devrim gerçekleşikten sonra İran devlet yapısı içerisinde dini lider ile kurumsallaştırmıştır. Geçmişten günümüze İran Anayasası'nın egemenlik kurumunun düşünsel çerçevesini velayet-i fakih makamı oluşturmaktadır. Bu yüzden devlet yapısı, dini liderin pasif bir konumda olmasını engelleyerek aktif siyasette yer alması düşüncesiyle anayasa bu temelde şekillenmiş ve son nefesini verene kadar bu görevde kalmak için seçilmektedir. Seçim evresine geçilecek zamana kadar velayet-i fakih icra edecek olan kişinin İran Anayasası'nın 109. ve 110.maddelerine göre fikhî konulara hakim olması beklenmekte ve yöneticiliği yerine getirebileceği bilgi birikimine sahip olması beklenmektedir. Ancak makamda bulunan kişi bu yetkileri taşıyamadığı düşüncesi ortaya atılırsa Uzmanlar Meclisi konuya dahil olması gereken kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Velayet-i Fakih makamını temsil eden kişi ülke de savaş, barış ve seferberlik ilan etme yetkisine sahip olmakla beraber tüm silahlı kuvvetlerin başkomutanlığını da temsil etmektedir. Devrim Muhafızları Ordusu(İDMO)'un genelkurmay başkanının halk tarafından seçildikten sonra onaylanması da görevleri arasında yer almaktadır. Cezai sorumluluktan yoksun olması, tüm yargı kurumlarının yönetim kademelerinin dini liderin kendisi tarafından atanması mutlak otoritenin altında yargı erkine yön vermesini göstermektedir.³⁷

İran Anayasası'nda da belirtildiği üzere siyasal yapılanmanın başında konumlandırılan en güçlü aktör hiç şüphesiz Dini Liderdir. Anayasa'da "devrim rehberi" olarak ifade edilen dini lider, başta düzenin genel siyasetini belirleme ve belirlenen bu siyasetin yürütülmesi adına oldukça önemli yetkilere sahiptir. Anayasanın 110.maddesinde bunlara ek olarak silahlı kuvvetlerin başkomutanı sıfatına sahip olan dini lider, savaş ve barış ilan edebilmektedir. Anayasal bir dayanak ile dini lidere tanınmış olan bu söz konusu yetkiler konumunun ne kadar önemli olduğunu

³⁷ Mustafa, Caner, *İran'da Değişim Siyaseti: Hatemi Döneminde Reform Mücadelesi*, 1.baskı, SETA, İstanbul 2023, S.43-46.

açıklar niteliktedir. Öyle ki seçilmiş bir Cumhurbaşkanının mazbatasını imzalamak bu mücadeledeki konumunun ne kadar güçlü olduğunu gözler önüne sermektedir. İran'ın siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan en güçlü kurumlarından olan vakıfların yöneticileri de dini lider tarafından tayin edilmekte dolayısıyla vakıfların yöneticileri doğrudan dini lidere hesap vermektedir. Aralarında Şehitler ve Gaziler vakfı gibi İran'ın en güçlü vakıfları bulunan bu kurumlar yalnızca bağışlar ile ayakta kalmayan, ülke ekonomisinin çeşitli alanlarında da yatırımlar yapmışlardır. Bu kuruluşların kendisine ait pek çok şirket ve fabrika kurumlarına sahiptir. Bunun bir yansıması olarak 2002'de İran'da yapılmış araştırmalar sonucunda elde edilen veriler ışığında ekonominin yüzde 10 ile 20'lik bir kısmı vakıfların servetini oluşturmaktadır. İşlevsellik boyutunda vakıfların, ekonomik açıdan ülke adına bir pazar oluşturması ön plana çıkmış, İran-Irak savaşı sonrası çöken ekonomiyi ayağa kaldırmak için yeniden yapılandırmalar hedeflenmiştir. Dolayısıyla vakıfların sağlamış olduğu destekler karşısında vergi muafiyetleri ve gümrük ayrıcalıkları aynı zamanda onların ekonomide imtiyazlı bir yere yerleştirerek avantajlı kılmıştır. Elde edilen bu güç karşısında zenginlik hep belirli bir azınlığın elinde toplanmıştır. Bu durumun ülke bazında ekonomik ve toplumsal anlamda bakıldığında gelişime engel olması tartışılabilir bir boyut kazanmıştır.³⁸

3.2. Cumhurbaşkanı

İran Anayasası'nın 113. Maddesine göre Dini Lider'den sonra en yüksek ikinci önemli makam Cumhurbaşkanlığı makamıdır ve dini liderin yetkileri dışında kalan sorumluluk alanlarında Cumhurbaşkanı söz hakkına sahiptir. Bu ifadeler doğrultusunda Cumhurbaşkanı, dini liderden sonra ikincil bir konumda yer almaktadır. Cumhurbaşkanı anayasal çerçevede yetkilerinin doğurduğu eylemler neticesinden dolayı halkına ve meclise karşı sorumludur. Ancak dini liderin bu konuda herhangi bir aygıtı karşı cezai sorumluluğu bulunmamaktadır. 114.madde de belirtildiği üzere dört yıllığına en fazla iki dönem üst üste seçilebilen Cumhurbaşkanı, Yürütme erkinin

³⁸ Türel Yılmaz-Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.25-26.

başındadır. Anayasanın uygulanmasından sorumlu olan Cumhurbaşkanı, bakanların yardımı ile yürütme gücünü kullanır. Siyasal sistemin yürütme yetkisine başkanlık ederken, bakanları seçme ve azletme gücüne sahiptir.³⁹

Doğrudan tek dereceli seçim ile belirlenmiş bir Cumhurbaşkanı'nın varlığından bahsedebiliriz. Bu Cumhurbaşkanı'nın meclis içinden veya dışından serbestçe oluşturmuş olduğu kabinenin mecliste tek tek bakanlara verilen güvenoyu ile onaylanması söz konusudur. Ve yine meclis tarafından, tek tek bakanların ve Anayasa'nın öngördüğü hal ve şartlarda Cumhurbaşkanı'nın güvensizlik önergesi ile görevden alınabilmesi gibi bir durum vardır.

Cumhurbaşkanı adayının taşınması gereken nitelikler Anayasa'nın 115.maddesinde belirtilmiş ve İran kökenini taşıyan ülke vatandaşı olması beklenmektedir. İyi bir geçmişe sahip, dindar ve güvenilir olması beklenen özelliklerdendir. Aynı zamanda yönetim kapasitesine sahip olması, İslam Cumhuriyeti'nin temel değer ve prensiplerine bağlı olması gerekir. Bu doğrultuda Hatemi'nin Şii kökenli bir aileden gelmesi ve bunu seçimde doğru bir propaganda olarak kullanması Cumhurbaşkanı seçimlerinde başarılı olmasının yolunu büyük oranda açmıştır. Cumhurbaşkanı'nın doğrudan halk tarafından seçilmesi, bu makamın meşruiyetinin demokratik bir kaynaktan beslendiğinin kanıtıdır. 122.maddeye göre cumhurbaşkanı millete, dini lidere ve meclise karşı sorumludur. Bunun yanında örnek teşkil edecek bir şekilde uluslararası anlaşmalar, cumhurbaşkanının imza yetkisindedir ancak bu anlaşmalar meclis tarafından onaylanmalıdır. Meclise karşı Cumhurbaşkanı'nın bir diğer sorumlu olduğu konu ise başkanlık ettiği Bakanlar Kurulunda bakanları denetleyip yaptıklarından dolayı bilgi vermesidir. Cumhurbaşkanı, yetkilerini resmi bir şekilde kullanabilme açısından sistemin en güçlü ikinci aktörü olması aktüel siyasi karşılığı bakımından tartışmalı bir boyuttadır. Cumhurbaşkanları, seçilmiş bir kişi olmalarından ötürü siyasetin elit karakterine karşı prensip olarak demokratik karakterini temsil ederler.⁴⁰

³⁹ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.47.

⁴⁰ Mustafa Cener, *a.g.e.*, s.47.

Meclis seçimleri, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve yerel seçimler dört yılda bir yapılan İran'da, Uzmanlar Konseyi seçimleri sekiz yılda bir yapılmaktadır. Seçimleri organize eden İçişleri Bakanlığı ile birlikte Koruyucular Şurası yürütmekte aynı zamanda gözetilmesiyle de sorumludur. Gözetim ile ilgili kastedilmek istenilen seçim işleridir ancak daha sonra ülkenin geleceğinin güvenilir bir kişiye emanet edilebilmesi adına aday olanların nitelikleri gözlem altında incelenmesini kapsar hale gelmiştir. Tek dereceli ve gizli oy esasına dayanan bu seçimler, tatil günü olan Cuma günü yapılmalı ve süresi en az 10 saat olmalıdır. Seçim bölgesinde aday olan milletvekili, seçilebilmek için oy sayısının en az dörtte birini almalıdır. Eğer ilk turda bu oran sağlanamazsa o bölgede en çok oy alan iki aday arasında ikinci tur seçimi yapılır ve oy çoğunluğu sağlayan aday milletvekili seçilir. Bu oyu kullanan seçmenler akıl sağlıkları yerinde olan, kısıtlı olmayan 16 yaşını dolduran her İran vatandaşı seçmen olabilmektedir. Milletvekili adayı olan kişiler ise ülkede iyi bir nama sahip olmalı, görme ve işitme gibi konuşma yeteneklerine sahip olacak ölçüde sağlıklı olmalıdır. En az 30 en fazla ise 75 yaşlarında olması öngörülen adayların İslam dinine ve İslam Cumhuriyeti rejimine bağlı olması beklenmektedir. Seçilecek olan milletvekilinin Anayasanın yanı sıra velayet-i fakih ilkesine de sadık olması beklenmektedir. Diğer ülkelerin aksine seçim kampanyaları geniş bir döneme yayılmamakta, seçim gününden sadece sekiz gün öncesinden başlamakta ve bir gün yani 24 saat kala sona ermektedir. Bu süre zarfından önce de güçlü adaylar kendilerini medya yoluyla röportajlar vererek kampanyalarını desteklerler. Aynı zamanda adayların kendileri de seçim sandıklarında gözlemci olarak bulunabilir ve herhangi bir olumsuzluk görüldüğü takdirde şikayetini Koruyucu Şura'nın kontrolünde olan Merkezi Gözetim Divanına bildirebilirler. Demokratik bir sistemin varlığını gösterebilmek adına seçimler önemli bir rol üstlenmektedir. İran'da Anayasa kabulünden sonra yedi Meclis ve üç Uzmanlar Meclisi yapılmıştır. Aynı zamanda dokuz Cumhurbaşkanlığı ve beraberinde iki yerel seçim gerçekleşmiştir.⁴¹

Her ne kadar dini liderin yanında sembolik bir kurum olarak görülse de Ocak 1980 yılında ilk kez yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Ebu'l Hasan Benisadr

⁴¹ Türel Yılmaz-Mehmet Şahin, *a.g.e.*, s.36-37.

işbaşına gelmiştir. Hasan Benisadr, devrim inşasında Humeyni'nin sürgün yıllarında onunla yakın ilişkiler kurarak Paris'te ağırlamıştır ve sonucunda Devrim Konseyi'ne üye olabilmıştır. Herhangi bir gruba ya da siyasi partiye bağlı olmayan Ebu'l Hasan Benisadr, kurduğu ilişkiler neticesinde solcu ve İslamcı hareketin öncülerinden olan Halkın Mücahitleri Örgütü tarafından tam destek almıştır. Ancak Mart 1980'de yapılan ilk Meclis seçimlerinde radikal grupların mecliste daha fazla sandalye sayısı ele geçirmişler ve Muhammed Recai'yi başbakan olarak atanmışlardır. Mecliste ağırlık olarak temsil edilen radikallerin başbakan ile ilişkilerini yoğun bir şekilde yürütmeleri Benisadr hakkında Haziran 1981'de "yetersizlik" kararı aldırılmış ve Humeyni tarafından görevden alınmıştır. Bir sonraki ay olan Temmuz 1981'de yapılan ikinci cumhurbaşkanlığı seçiminde Muhammed Ali Recai kazanmış ancak görevde kalmasına imkan tanınmadan 30 Ağustos 1981'de bombalı bir saldırı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Ardı ardına gelen seçimler halk tarafından bir başarıya ulaşmamışken, Ekim 1981'de yapılan üçüncü cumhurbaşkanlığı seçimleri ile seçilen Huccetülislam Ali Hamaney görev başına gelmiş ve böylece bu makamlarda da muhafazakar din adamları tarafından temsil edilmenin önü açılmıştır.

3.3. Muhafızlar Konseyi

Bahsetmiş olduğumuz kurumlar dışında İslam Cumhuriyeti'nin bir diğer güçlü vesayet kurumlarının başında gelen Muhafızlar Konseyi, Anayasa'nın 91.maddesinde dayanak bulmakla birlikte üye sayıları da belirtilmiştir. 6 üyesinin din alimi olma zorunluluğunun bulunduğu Muhafızlar Konseyi toplamda 12 üyeye sahiptir. Geri kalan 6 üye ise din alimi olması gerekmeyen çeşitli alanlarda uzman hukukçulardan oluşur ve atamaları yargı gücü başkanının önerisi üzerine Meclis tarafından onaylanması ile gerçekleşir. Yasaların onaylanması ilk olarak Anayasa'nın 94.maddesine göre İslami Şura Meclisi tarafından yapılan yasalar, Muhafızlar Konseyi'nin onayını almak zorundadır. Bu onaylamanın iki türlü denetimi söz konusudur. Hem şeriat hem anayasa yönünden denetlemesi yapılan yasaların, şeriat yönünden yapılan fakih olan hukukçuların salt çoğunluğu karar verirken Anayasa yönünün yapılan denetiminde bütün üyelerin salt çoğunluğunun kararı

gerekmektedir.⁴²Denetim üzerindeki yetki dağılımına dikkat edildiğinde, fakih olan hukukçuların diğer üyelere oranla daha avantajlı ve konsey kararları üzerinde de daha yetki sahibi oldukları kesindir. Durumun böyle olması teokratik yapılanmanın gücünü göstermesi açısından son derece önemlidir. Denetleme yetkisini kullanmış olduğu bir diğer alan ise seçimlerdir. Anayasa'nın 99.maddesinde de belirtildiği üzere Muhafızlar Konseyi'nin Cumhurbaşkanlığı, İslami Şura Meclisi ve Uyuşmazlık Mahkemesi seçimlerini denetleme yetkisine sahip olduğu söylenebilir. Muhafızlar Konseyi söz konusu bu yetkisini seçimlerde aday olmak isteyen kişilerin İslami sisteme başta olmak üzere, Anayasa'ya ve kesinliği belli olan kriterlere göre uygunluğu denetleme şeklinde kullanmak, Muhafızlar Konseyi'nin onayını alamayan kişiler aday olamamaktadır. Belirlenen kriterler ışığında Muhafızlar Konseyi'nin yaptığı bu seçim denetimleri bazı gruplarca, anayasal temelden ve şeffaflıktan yoksun olduğu gerekçesiyle belirli siyasi gruplara avantaj ve tam tersi bazı gruplara da dezavantaj sağladığı yönünde sert eleştirilere maruz kalarak yeni bir konu alanı oluşturmaktadır. Eleştirilerin merkezinde asıl sorgulanmak istenen bu kurumun gerçekten denetleyici bir pozisyonu mu ifade ettiğidir yoksa belli lobicilik faaliyetlerine hizmet edebilmek adına yönetim için onaylayıcı bir pozisyonu mu oynamaktadır. Bir cevap niteliği taşıması bakımından Anayasa'nın 98.maddesi Muhafızlar Konseyi'nin, Anayasa'yı tek yorumlayan nihai bir teokratik vesayet kurumu olarak ifade etmesi yeni bir çelişkiye de yol açabilmektedir. Nihayetinde demokratik prensipler temelinde hareket etmesi gereken Cumhurbaşkanı karşısında Muhafızlar Konseyi gibi bir kurumun konumlanabilmesi, yönetimin kuşkusuz çatışma boyutunu gözler önüne sermektedir. Zaman zaman kurumlar arası gerilimlerin yükselmesi birtakım düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Bir örnek teşkil eden olay ise 1991 yılında gerçekleşmiş olan düzenleme ile seçimler üzerinde herhangi keyfi bir yetki olmadığı, yapılmış olan her hareketin denetlenebilirliğe açık olacağı Anayasa'nın 98.maddesinden kaynaklandığı dile getirilmiştir.

⁴² Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.48.

3.4. İslami Şura Meclisi

İran'ın yasama organı olarak karşımıza çıkan İslami Şura Meclisi, Anayasa'nın 71.maddesinde de belirtildiği üzere şeriata ve anayasaya aykırı olmadığı sürece her konuda yasa yapma yetkisine sahiptir. Üyeleri dört yıllığına halk tarafından seçilmektedir. Anayasal bir dayanakla birlikte 76.madde yasama yetkisinin yanında meclise son derece önemli ve geniş bir yetki alanı sunuyor olması diğer kurumlar ile bir çatışma ortamı yaratmakta ve gerilime neden olabilmektedir. Meclis, ülkeyi ilgilendiren tüm konularda soruşturma ve denetleme yapma yetkisine sahiptir. Aynı zamanda 77.maddeye göre de bütün uluslararası anlaşmalar meclis tarafından onaylanmak durumundadır. Hükümetin herhangi bir sebepten dolayı yerli veya yabancı kişi veyahut kurumlara borç vermesi ya da borç alması da meclisin onayına bağlıdır. Meclis içerisinde bulunan her bir milletvekilinin ülkeyi ilgilendiren her konuda konuşma hakları vardır ve bu 84.maddeyle korunmaktadır. Meclis üyelerinin sahip oldukları yetkilerine ek olarak hükümetin gerçekleştirdiği icraatları doğrudan denetleme yetkisine sahip oldukları görülmektedir. Cumhurbaşkanı, Anayasa'nın 87.maddesi uyarınca tüm kabine üyeleri için meclisin güvenoyunu almak zorundadır. Aynı zamanda bu doğrultuda meclis üyelerinin belirli koşullar dahilinde cumhurbaşkanı ya da kabine üyelerine Anayasa'nın 88.maddesi uyarınca soru sorma ve onları görevden alma yetkisi bulunmaktadır. Her ne kadar bu yetki meclis üyelerine tanınmış olsa da Cumhurbaşkanı'nın görevden alınması durumu dini liderin onayına bağlıdır ve açık bir hüküm şeklinde madde 89'da belirtilmiştir.⁴³

'İslami Danışma Meclisi' adını taşıyan İran parlamento üye sayısı, 18 Şubat 2000 seçimlerine kadar 270 üyeli idi. Seçimlerin hemen öncesinde ülkenin nüfus artışına paralel olarak bu sayının 290'a çıkarıldığı görülür. Seçimlere kadar olan süreçte 5. Mecliste Muhafazakarların çoğunluklu olduğu görülse de 18 Şubat 2020 tarihinde yapılan bu seçimlerde 6. Meclisin yüzde 70'e yakını reformcular oluşturmuştur.⁴⁴ Meydana gelen değişimlerle beraber önemli bir nokta vardır ki hiç

⁴³ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.49.

⁴⁴ Bayram Sinkaya, "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt:1, Sayı:2, 2016, s.128.

şüphesiz bu meclisten çıkarılan yasalar Cumhurbaşkanı tarafından yürürlüğe sokulmadan önce Anayasa ve şeriata uygunluğunun onaylanması açısından Anayasayı Koruyucular Konseyine gönderilmesidir.

3.5. Uzmanlar Meclisi

Dini liderin belirlenmesi ve bir nevi görevi boyunca ona yardımcı olmak, danışma işlevi görmek için oluşturulan Uzmanlar Meclisinin 86 hukukçu üyesi 8 yıllığına göreve getirilmektedirler. Uzmanlar Meclisi, İran Anayasası'nın 107.maddesine dayanarak ve Velayet-i Fakih teorisinin varlığı neticesinde şekillenen bir kurum olarak 1979 yılında kurulmuştur. Kurumsal bir boyuta dönüştürülmeden önce 1960'ların ortasından başlayarak bir zemine oturması, Humeyni'nin Muhammed Rıza Şah Pehlevi ve hanedanlığına beslemiş olduğu muhalif duygular ışığında gerçekleşmeye başlamıştır. Sürgünde olduğu dönem içerisinde destekçilerinin yalnız bırakmaması Humeyni'yi cesaretlendirmiş ve Şii inancının öngörmüş olduğu İslami idari yapısı içerisinde dünyevi otoriter kimliğini kimin taşıyacağı sorusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışma boyutu fikhî bilgilerle donatılmış bir dini lider arayışının gerekliliğine işaret ederek kurumsallaşmanın önünü açmıştır.⁴⁵

Kurulmasına dayanak gösterilen 107.maddede Velayet-i Fakih makamına layık olan bir kişinin halkın “büyük çoğunluğunun kabul etmesi” halinde sözü geçen makama seçileceği, aksi takdirde bu makama layık, halk tarafından seçilen uzmanların kendi aralarından bir kişiyi Velayet-i fakih olarak seçecekleri öngörülmüştür. Dolayısıyla uzmanlar topluluğunun buradan fikri bir örgütlenme altında 1982 yılında hayata geçirilerek Uyuşmazlık Mahkemesinin kurulması söz konusu olmuştur. Kuruluş amacına da baktığımızda söyleyebiliriz ki; bu meclis, Dini Lider üzerinde bahsedilen yetkilerle kağıt üzerinde yasal bir şekilde sistemin en güçlü kurumlarından biri haline gelmiştir. Bu doğrultuda önemli bir örnek teşkil etmesi bakımından 1979

⁴⁵ Serhan Afacan, “2016 Uzmanlar Meclisi”, <https://iramcenter.org/2016-uzmanlar-meclisi-204#nav>, (04.05.2024).

Anayasası'nın 111.maddesine göre Dini Liderin görevini yapamayacak duruma gelmesi, niteliklerini kaybetmesi durumlarının saptanmasında görevden alınması Uyuşmazlık Mahkemesi'nin görev ve yetkileri dahilindedir. Durum böyle olunca sistemin son derece demokratik oluşu görünmekte ve Uyuşmazlık Mahkemesi'nin görev ve yetkisi devletin önemli bir kurumu olan Dini Lideri seçmek, bu liderin gerekli niteliklere sahip olup olmadığını denetlemekle beraber bu niteliklerini olası bir sebepten ötürü kaybetmesi durumunda görevden almak gibi durumların bahşedildiği bir kurum olarak İran siyasi sisteminde yerini almaktadır. Belirttiğimiz üzere Uyuşmazlık Mahkemesi'nin görev ve yetkilerinin demokratik bir ortam sağlıyor olarak gözükse de bu niteliklerini 1989'da gerçekleşen anayasa değişikliği ile yitirmiştir. Dini Liderin "halkın büyük çoğunluğunun oyuyla seçilmesi" koşulunun yer aldığı 107.madde Anayasa'dan kaldırılmış ve böylece Dini Lider seçimi yalnızca Uyuşmazlık Mahkemesi'nin inisiyatifine bırakılmıştır. Dolayısıyla belirli bir grubun eline bırakılan kurumun keyfi bir şekilde idare edilmesi her dönemde eleştirilerin odağına oturan bir durum olarak kabul görmüştür.⁴⁶

İlk Uzmanlar Meclisinin, devrimden hemen sonra 1 Nisan 1979'da yapılan referandum ile monarşiye son verilmesinin ardından yeni Anayasa hazırlığını başlatmak amacıyla bir danışma meclisi şeklinde kurulduğu bilinmektedir. Yaklaşık olarak 70'ten fazla üyesi genel seçimler ile beraber belirlendikten sonra, 2 Aralık 1979 tarihinde yapılan referandum sonrası dağılmıştır. II. Uzmanlar Meclisi ise 83 üyesiyle Aralık 1982'de yapılan iki turlu seçimle belirlenmiş, Kasım 1985'de de Humeyni'nin halefi, Hüseyin Ali Muntazeri'yi Meclis seçmiştir. Mart 1989'da Muntazeri, Humeyni tarafından görevinden azledilmiştir. 1988 yılında ölüm nedeniyle boşalan sandalyeler için bir ara seçim yapılmış ve ardından 1989'da Humeyni'nin de ölümü üzerine aynı gün meclis toplanmış ve cumhurbaşkanı Hüccetü'l-İslam İmam Gazali, Ali Hamaney'i Dini Lider olarak seçmiştir.

⁴⁶ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.49-50.

Yılda bir kere toplanan meclis, sekiz yıllık dönem için seçilmiş olan üyeler, milletvekillik başta olmak üzere başka görevlerde de bulunabilmektedirler. Buna diğer konsey üyeliklerinde bulunabilmeleri de dahildir.²³ Ekim 1998 tarihinde yapılan son seçimlerle oluşturulmuş olan Uzmanlar Meclisi 86 üyeden oluşmaktadır ve bu üyelerin büyük çoğunluğunun (%59) muhafazakar olduğu belirlenmiştir. Asıl görevi İran Dini Liderlik makamı boşaldığında, yerine yenisini seçmek olan Uzmanlar Meclisi aynı zamanda İran Dini Liderini denetleme, anayasada belirlenen niteliklerinde eksilme olması ya da bu nitelikleri başından beri taşımadığının ortaya çıkması durumunda onu görevden alma yetkililerine de sahiptir.

3.6. Düzenin Yararını Teşhis Konseyi

Düzenin Yararını Teşhis Konseyi her ne kadar yasal zemine 1989 Anayasa değişikliği ile kavuşmuş bir kurum olsa da fiili bir şekilde daha önceki yıllarda teşekkül ettiği görülmüştür. Özellikle 1980'li yıllarda Meclis ve Muhafızlar Konseyi arasında meydana gelen anlaşmazlıklardan çıkan sağ ve sol grup kavgaları sistem içerisinde problemlili bir hal almaya başlamıştır. Kendilerine dayanak bulmaya çalışan iki grupta idrettikleri her düşüncede sistemin tıkanıklığına yol açmışlardır. Meclisin hazırlamış olduğu yasaları anayasa ve şeriat bakımından denetleme yetkisi olan Muhafızlar Konseyi'nin olası durumlarda bu yasaları reddetmesi ve üzerine meclisin de hazırlamış olduğu yasama faaliyetinden geri adım atmadığı durumlarda ne olacağı belirsizdir. Bu durumlarda konseyin de kuruluş amacı doğrultusunda Dini Lider sorunu çözmek için devreye girer. Geçmiş yıllarda Humeyni bu rolü üstlenmiş ve büyük oranda sorunlar meclisin lehine çözülmüştür. Bu kurum, özellikle Humeyni'nin olası bir ölümünden sonra oldukça sıkıntılı ve belirsiz bir döneme girecek, oluşan boşluktan fırsat bulanlar muhalif duygularla hareket etmeye çalışacaklardır.⁴⁷

Bu doğrultuda gözlemlenebilen; kurumların kağıt üzerinde resmiyette bulunan halleri ile fiiliyatta yetkilerinin çelişmesi durumudur. Çoğu siyaset bilimci tarafından

⁴⁷ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.51-52.

eleştirilen nokta makama oturan, orayı temsil edecek olan kişinin kim olduğu noktasının gereğinden fazla önemsendiği gerçeğidir. Hiç şüphesiz ki informal ağların devreye girmesiyle birlikte farklı kurumların aynı alanda yetki sahibi olmaları kurumlar ve kişiler arasındaki gerilimleri anlamak için başlıca dile getirilen faktörlerdir. Eğer bu kurumlar şeffaf bir seçim ortamında halk oyuna dayalı bir sürecin sonunda şekillenmiş olsaydı gerilimler kavgaya dönüşmeden yerini denge ortamına ve denetimsel imkana bırakması mümkün olacaktı. Ancak gelinen noktada ve önceki durumlarda göz önünde bulundurulunca yetki alanlarının birbiri içine girmesi vesayet kurumlarının, demokratik kurumlar üzerinde yasal zemine dayalı bir kontrol aygıtının çatışmalara yol açmasından bahsedebiliriz.⁴⁸

Yasal olanla olmayanın çatışma durumuna gelmesi idarenin yetki genişliği altında kendini gösterebileceği ihtimalini her zaman bulundurmaktadır. Özellikle İran gibi elit siyasi formun benimsendiği yapılarda kurumlardan daha önce belli sınıfa mensup kişilerin sosyal düzlemde aktif rol oynamaları söz konusu olmaktadır.

⁴⁸ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.52-53.

IV. BÖLÜM

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NDE SİYASAL GRUPLAR VE FİKİR ÇATIŞMALARI

4.1. İran'da Siyasi Gruplar ve Ulemanın Yapısı

Mevcut İran rejiminde, grupların ve akımların tanımlanabilmesi için kullanılan muhafazakar, radikal ya da solcu veya sağcı gibi terimler İranlı siyasetçiler tarafından batı uydurması ifadeler olarak görüldüğünden İslam'a uymadığı dile getirilmiştir. İran'da yaşanan 1906 Anayasa Devriminden itibaren ulema büyük ölçüde siyasi hayatta önemli rol oynamış olsa da bu geleneksel örgütlenme çağdaş siyasi ortama ayak uydurmada hep zorlanmıştır. Yaşanan bu sıkıntı 1952-1953'te Musaddık liderliğindeki ulusal mücadele sırasında da giderek açığa çıkmış, bir tarafta Ulusal cephede Milliyetçiler diğer taraftan Tudeh'de Komünistler örgütlenmeye başlamıştır. Dinci politikanın ise tek adresi Navab Sahabi liderliğindeki Fedayin-i İslam olmuştur. Ancak burada Sahabi ile geleneksel ulema lideri Ayetullah Kaşani arasında önemli görüş ayrılıkları ortaya çıkarak destekçilerin kendi içlerinde de ayrışmaları söz konusu olabilmektedir.

İslam devrimi öncesi ve sonrasında kısa bir dönemden bahsediyor olsak da İran'da geniş bir siyasi parti ve gruplar çoğulculuğu yaşanmıştır. Bu dönem, Humeyni liderliğinde bulunan ulemanın devrime damga vurması ve beraberinde iktidarı kendi tekeline almasıyla bu çoğulculuk da sona ermiştir. Ulemanın 1982 yılında muhalifleri tasfiye etme sürecinin tamamlanmasına ek olarak Humeyni'yi desteklemekte olan Sovyet Birliği yanlısı olan komünist Tudeh Partisini de yasaklamıştır. Bu tarih ve yaşanan olaylardan sonra siyasi arenada, 18 Şubat 1979 yılında kurulan Humeyni yanlıları olarak bilinen Cumhuriyet-i İslami Partisi, tek legal parti olarak kalmıştır. İleri bir tarih olarak ise 2 Haziran 1987'de Humeyninci cephede iki başlılık yarattığı

düşüncesiyle parti kapatılmıştır. Böylece ortamın yarattığı bir sonuç olarak İran'da politikanın siyasi partiler olmaksızın da yapılabirliği ortaya konmuştur.⁴⁹ Cumhuriyet-i İslami Partisi'nin faaliyetlerine son verilmesi, her ne kadar tam tersi bir sonuç vermesi beklense de ulema içindeki bölünmenin önüne geçememiştir. Humeyni'nin siyaset sahnesinde etkin rol almaya başlamasıyla kökten bölünme yaşayan İran Şii ulemasının bir kez daha Humeyniciler arasında ikiye bölünmesi söz konusu olmuştur. Sağ ve sol olarak bölünen ulemanın kendi içinde tekrar Humeyni'nin ölümünden sonra ayrıldığı görülmüştür. Sağ kanatta yer alan muhafazakar ulemanın örgütü ile Modern sağ veya diğer adıyla ılımlar(G-6), sonraki bölümlerde de göreceğimiz üzere özgürlükler konusunda oldukça keskin bir çizgi içerisinde düşüncelerini savunarak çatışma içine girmeye ortam hazırlamışlardır. Muhafazakar kanadın aksine özgürlüklerin görelî olarak genişletilmesi gerektiğini düşünen ve isteyen modern sağ, geleneksel ulemanın siyasetteki etkisini azaltacağını düşündüğü için siyasi partilerin yeniden kurulmasını savunarak gündeme getirmiştir. Sol kanadın ise devrimden hemen sonra ortaya çıkan savaş koşullarının dayatmış olduğu savaş ekonomisinden doğduğu kabul edilir. Daha çok İslam devrimi için mücadele eden Humeyni'ye yakın olan din adamları yer almaktadır ki bu din adamları ve siyasiler daha sonra Humeyni tarafından önemli görevlere atanacak olanlardır.⁵⁰

4.2. Sağ-Sol Çatışmalarının İdeolojik Alt Yapısı

İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden bu yana farklı siyasi grupların varlığı, bu doğrultuda siyasi kutuplaşmayı oluşturan ve aynı ölçüde etkileri araştırılmaya açık olmasının yanında arzulanan bir konu olsa da şüana kadar fazla araştırma yapılmamasının sebebinin ülkenin totaliter bir sisteme sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak devrim sonrası gözlerin yöneldiği bir bölge olması gerekçesiyle sağ ve sol grupların da sistem içerisinde kendilerine yer bulabilmek adına belli alanlarda ses getirecek gösterilere ve küçük çaplı da olsa eylemsel hareketlerle

⁴⁹ Sami Oğuz-Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s.47-48.

⁵⁰ Sami Oğuz-Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s.47-48.

özellikle 1990'larda alevlenen reformist hareketlerin siyasi tabanlarını oluşturmuşlardır. Tam anlamıyla burada ifade edilmek istenen solcu sözcüğünün sonradan illegal olan solcu grupları ifade etmek istenmemesidir. Çıkış hikayesinin başlangıç noktası Mir Hüseyin Musevi'nin 1980 ile 1988 yılları arasında Başbakanlık yaptığı dönem içerisinde meclis ve hükümet etrafında toplanarak ön plana çıkan ve ekonomide devlet müdahalesini savunan legal siyasal aktörleri inşa eden bir grup mevcuttur. Bu yüzden ki İran'da kategorize olan sağcı ve solcu gruplar Batı'daki gruplaşan modellerle benzerlik göstermemektedir. Devrimin ilk yıllarında Batı tezahürleri aksine buradaki solcular dine mesafeli olmamışlar, bilhassa Velayet-i Fakih teorisine bağlı kalarak saygılarını korumuşlardır. Bu konuda en net ve açık ayrımı yakın bir tarih olan Kasım 2017'de Muhammed Rıza Tacik vermiş olduğu bir demeçte şu şekilde özetlemiştir: “Ona göre çarşı ve serbest ticaret ile organik bağlantısı olan gruplar “sağcı”, ekonomide devletçiliği ve kamulaştırmayı savunan gruplar da “solcu” olarak nitelendirilir”. Büyük bir devrimden çıkan ülke içerisinde yalnızca bir grubun hakimiyet sürmek istemesi ne kadar olağan değilse solcular olduğu gibi muhafazakar ilkecilerin bulunması da bir o kadar olağan hale gelmiştir. Dolayısıyla Musevi hükümetinde solcular görece bir ağırlıkta olsa da tümü solculardan oluşmamaktadır.

Sistemin bu şekilde işlenerek organize edilmesi “solculuk” ya da “sağcılık” temelinde vücut bulmamış, daha çok sağcı ya da solcu olarak benimsenmiştir. Bu benimsenmenin dışındaki oluşumlar belli başlı kişilerin ideolojik düşüncelerini ifade ediyor olsa da kurumsallaşmadan yoksun kalarak, danışman mercii olarak görev almaya başlamıştır. Herhangi bir kurumsallaşmanın varlığından bahsedilmesi uygun bulunmasa da gevşek koalisyonlar şeklinde bir işlevlerinin olduğu yadsınamaz.

Dolayısıyla İran'da devrimden sonra siyasi hayata hakim olanın “parti siyaseti” değil de elit siyaseti olarak tanınan “hizip siyaseti” olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda parti siyasetinin kişiye zamanla dayatılmak istenen parti aidiyeti gibi daha somut ilişkilerin değil de elitler arasında gerçekleşen rekabetin ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Elit siyasetinin kavramsal bir anlam olarak ifade etmek

istediği hizip siyaseti bu rekabetin nitelendirmek istediğidir.⁵¹ Elit teorisi üzerinden bir sosyal kurumsallaşmaya olanak sağlayan siyasal sistem, informal ilişkiler üzerine kuruludur. Bunun iç siyasetteki en büyük örneğini 1980'lerde belli bir taban oluşturmuş radikal solcuları 90'ların başından itibaren siyaset sahnesinden tasfiye edilmeye başlanmalarıdır. Bu olayın gerçekleşmesi bizlere reform hareketinin, İslam Cumhuriyetini oluşturan temel yapı taşlarının dış etken değil, içeriden tanıdık kişilerin kendi elleriyle gerçekleştirdiğini kanıtlar niteliktedir.

4.3. Muhafazakar Söylemin Temel Önermelerine Bakış Açısı

İran yerlilerinin genel olarak devrimin prensiplerine sadık kalmaları ve reformcuların karşısında konumlanmalarının politik söylemleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Halkın hatırı sayılır bir kesimini oluşturan orta ölçekli esnaf grupları ve özellikle kırsal kesimlerde yaşayan dinin duyarlıklarına bağlı alt sınıfın desteği muhafazakarların temel tabanını oluşturmaktadır. Reformcu söylemin karşısında konumlanan muhafazakar, milli değerlere sadık olmayı ön görmektedir. Bu milli değerler İran'da çoğu zaman dini vecibeler üzerinden şekillendiği için muhafazakar kanadın önderliğini din adamları üstlenmiştir. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi'nde de Humeyni liderliğinde organize olunmuş, ancak diğer din adamlarıyla fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Bunun altında yatan neden Humeyni'nin sürgün yıllarında ülkeden uzak kalarak fikirsel alt yapısının değişime uğramış olabilmesidir.

Ülkenin siyasi sistemi içerisinde devrimci ideolojinin varlığını sürdürmek isteyen muhafazakarlar, Velayet-i Fakih doktrini ve teokratik yönetim biçimiyle uyumlu bir anlayışın savunucuları olmuşlardır. Özellikle halkın ve reformist görüşlere sahip olan grupların sık sık dile getirdiği kadın hakları, toplumda cinsiyet rolleri ve azınlıkların hakları gibi konularda net bir tavır takınarak tutucu davranırlar. İran siyasal sisteminde güçlü bir dini kimliğe sahip olan Mücadeleci Din Adamları Topluluğu (Came-ye Ruhaniyat-ı Mubariz), muhafazakar düşüncelerin desteklenmesi

⁵¹ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.71,72.

bakımından önemli bir oluşumdur. Fanatik kitlelerin yeri geldiği zaman protesto ve eylemlerde sokaklara dökülerek hükümet karşısında muhafazakarların sesi olmaktadır. Dönemsel fikir ayrılıklarının yaşanmasıyla kendi içerisinde modern sağ, modern sol, muhafazakar sağ ve radikal sağ gibi gruplara ayrılırlar da genel olarak aynı amaca hizmet etmektedirler.⁵²

4.4. Reformistlerin Siyasi Değişimler Öncülüğünde Söylemleri

Reform hareketi, İran siyasal hayatının merkezine birden çok yeni kavram ve söylemleri yerleştirmiştir. Bu söylemler yerleşik siyasi kodlar olarak bilinen geleneksel kavramlara meydan okumaktan başka bir anlama gelmemektedir. Reformcuların siyasi hedefleri arasında İslami Devlet yerine hukuk devletini öngördükleri için mevcut meşrutiyet kaynaklarında da dönüşümü amaçlamışlardır. Dolayısıyla değişim amacıyla kamusal alanda tartışmalar başlatılmak istenmiş, bu yolla muhafazakar elitlerin buldukları pozisyonlar sorgulanmıştır. 1979 yılından sonra İslam Devrimi ile başlayan karizmatik liderle devam ettirilen iktidarlık dönemi, 1997'den sonra reformların öncülük ettiği yasal iktidarlık dönemine devredilmiştir. Her dönemin kendi içerisinde baskın olduğu yıllar söz konusu olsa da birbirlerine zemin hazırlamış durumdadır. Siyasal değişimler dinamiklerle birlikte yeni bir meşrutiyet krizini ortaya çıkarmıştır. Reform hareketleriyle birlikte kendi içlerinde de entelektüel ayrışmalar oluşmuştur. Her hareketin çıkış noktasından sonra uygulanış biçimlerinin farklılık göstermesi kaçınılmaz olmuştur.⁵³

⁵² Hüdayi Sayın- Ahmet Çırakoğlu, "İran'da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, 2019, s.103-104.

⁵³ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.119-120.

V. BÖLÜM

ŞAH YÖNETİMİ'NDE BATI ETKİSİNDEKİ İRAN

5.1. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Tahta Çıkması

Tarihler 1941 yılını gösterdiğinde Muhammed Rıza Pehlevi babası Rıza Han'dan yönetimi devralmasıyla belirlenmiş ve babasının atmış olduğu reform adımlarını devam ettirmek istemiştir. Muhammed Rıza Şah yönetimi devralmasıyla birlikte ulemanın meydana getirdiği gruplar ve devlet arasında cereyan eden çatışmalar boy göstermiş ve zamanla artmıştır. Toplumsal alanda muhalif hareketler artmış, 1950'li yıllara gelindiğinde petrol başta olmak üzere İran'ın doğal zenginliklerinden İranlılardan ziyade Batılı devletlerin faydalanması hem halk tarafından hem de milliyetçi cephe tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Şah'ın gerçekleştirdiği reformların halk tarafından tek amacı İran'ın Batılı bir hayat tarzına kavuşturulmak istenmesidir. Ancak Şah'ın bu çabaları halkı tarafından hoş karşılanmamış, diğer cephe siyasetçileriyle muhalif bir taraf yaratmıştır.

Babasının sürgüne gönderilmesinden sonra tahta çıkan Muhammed Rıza Şah Pehlevi, İran'ın batıya sırtını dönmekten vazgeçtiği tam tersi en açık olduğu dönemin yaşanmasında siyasi adımları atmış bir devlet adamıdır. Bu dönemde ABD ile oldukça yakın ilişkiler kurmaya özen gösterilmiş ve Rıza Şah Pehlevi'nin izlediği politikanın aksine Muhammed Rıza Şah Türkiye ile ilişkilerini gözden geçirerek günümüze kadar uzanan rekabet ortamının zeminini oluşturmuştur. Batılı güçlerle ittifak içerisine girmek isteyen Muhammed Rıza Şah, iç karışıklığın tırmanma durumunu göz ardı etmiş ve sonucunda iktidar değişimlerinin meydana gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Kaos ortamından beslenen grupların, değişiklikleri canlı tutmalarına sebep oldukları gibi 1951 yılına kadar geçen zamanda 6 başbakan dönemi gören İran için Muhammed Musaddık, Şii ulemanın desteğini alarak Milli Cepheyi temsil etmiştir. Komünist Tudeh Partisi'nin de desteklediği Muhammed Musaddık özellikle milli kimlik

bağlılığına vurgu yaparak Amerikalılar ve İngilizlerin uşağı olarak suçladıkları Şah'ın karşısında petrolün tekrardan kendilerine ait olması gerektiğini savunmuştur. Bu yüzden petrolün millileştirilmesi fikri Şah ve destekçileri için İran'ı ciddi bir krize sokarak içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir. Şah ve beraberinde bu durumdan memnun olan kendine yakın siyasi kişiler ile darbe girişimleri denenmiştir. Her ne kadar birkaçı sonuçsuz kalsa da 1953 yılında CIA tarafından gerçekleştirilen Şah destekli "Ajax Operasyonu" ile birlikte emekli General Fazlullah Zahidi, Musaddık'ı devirerek yönetime el koymuştur. Milli cephe ve halk tarafından güvenilir bir siyasi kimliği temsil eden Musaddık ev hapsi cezasıyla karşı karşıya kalmış, İran ise 1979'da gerçekleşecek İslam Devrimi'ne kadar Şah'ın kontrolüne bırakılmıştır.⁵⁴

Batı dünyası ile yakınlaşmak adına 1955 yılında önce Bağdat Paktı sonrasında devam niteliğinde olan CENTO'ya imza atılmıştır. İranda bir sonraki idari adımını atmak isteyen Şah ile 1962 yılında toprak reformu olarak da adlandırılan "Ak Devrim" ile karşı karşıya kalmıştır. Ak devrim ile yapılmak istenen Şii ulemanın özel mülkiyetinde bulunan mallarının hepsine el koyup bu sınıfın çarşı üzerindeki hakimiyetini sınırlandırmaktı. Bir süre sonra kamusal alanda etkisini tamamen kaybedecek olan sınıfların yabancı sermayelere karşı teşvik etmek isteyen Şah, izlediği politikalar neticesinde başta Şii ulema olmak üzere halktan oldukça büyük tepkiler ile karşılaşmış muhalif tepkiler çoğalarak artmaya devam etmiştir. Bu ayaklanmalara destek veren ve muhaliflerin artmasında önemli rol oynayan Büyük Ayetullah Humeyni önderliğinde 1963 Haziran ayında birden fazla ayaklanma meydana gelmiş ve Humeyni Şah'ı hedef göstererek sonunun babasıyla aynı olacağını dile getirmiştir. Şah bu söylemlerin ardından Humeyni'yi idam cezasına çaptırmış ancak ulamanın direnişi ardından bu ceza 18 aylık bir tutukluluk cezasına çevrilmiştir. Tutuklu kalmasının ardından ülkeden ilk başta Türkiye'ye olmak suretiyle, Irak ve en sonunda uzun süre kalacak olduğu Fransa'ya (Paris) sürgüne gönderilmiştir. Humeyni'nin idam edilmesini engellemek için çaba sarf eden birçok din adamı gibi Azeri Ayetullah Şeriatmedari'de Tahran'a gelmiş ve Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin dine karşı küfür içinde olduğu fikrini yaymak istemiştir. Olayların Humeyni'nin sürgüne yollanması

⁵⁴ Asaf Hüseyin, *Ortadoğu'da Devlet ve Terör*, 3.baskı, İstanbul 2004, s. 87-88.

ile sonuçlanması bir anlamda 1979 yılında gerçekleşecek olan İran İslam Devrimi'nin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.

5.1.1. Şah'ın Modernizasyon Programı: Ak Devrim (1963)

İçerisinde toprak reformu, kadınlara oy hakkının tanınması, özellikle kadınlar başta olmak üzere okuma seferberliğinin desteklenmesinin programlanması ve devlet işletmeciliğinde bulunan kurumlardan belli hisse paylarının satılması gibi reformları kapsayan Ak Devrim, 15 Ocak 1962'de toprak reformu ile başlamış ve asıl olarak Ocak 1963 tarihli referandumla kabul edilmiştir. Bu reform paketlerinin açıklanması Şah için hayati bir önem taşıyor ve bir an önce İran'ı kendi deyimiyle hapsolmuş olduğu feodal yapıdan kurtarıp hızlı bir modernleşmenin gerçekleşmesini sağlamaya çalışıyordu. Bu reformların iç güçler tarafından gerçekleşmesini engelleyebilme ihtimali karşısında ülke güvenliğini sağlamaktan geri kalmayan Şah, Batılılaşmış bir İran hayalini gerçekleştirmeye çok yaklaşmıştı. Ak Devrim ile gerçekleştirilmek istenen reform maddeleri şunlardır:

1. *Toprak reformunun yapılması,*
2. *Bu reformun finansı edilebilmesi için devletin sahip olduğu fabrikaların satılması,*
3. *Okur-yazarlık teşkilatının kurulması,*
4. *Kadınları da içine alan bir seçim reformunun yapılması,*
5. *Yeniden yapılanma ve kalkınma teşkilatının kurulması,*
6. *Suyollarının millileştirilmesi,*
7. *Adalet yerel mahkemelerin kurulması,*
8. *Orman ve otlakların iyileştirilme çalışmalarının yapılması,*
9. *Sağlık teşkilatının kurulması,*
10. *Ulusal bir yapılanmaya gidilmesi,*
11. *Eğitime ve idareye yönelik kararların alınması.*⁵⁵

⁵⁵ Ahmet Edi, "İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:66, Erzurum Eylül 2019, s. 737.

Ortaya konulmuş olan bu reform paketinin amacı İran'ın toplumsal yapısını modernleştirmektir. Ulusal kalkınmayı hedefleyen Şah, İran'ı özellikle ekonomik anlamda dünya gücü haline getirmeyi amaçlıyor ancak halkın verecek olduğu tepkileri hesaba koymuyordu. Bu modern yapıya ulaşabilmek adına toprak reformunun öne sürülmesi, orta sınıf ve toprak sahiplerinin dikkatini çekerek tepkisel birleşmelerine neden olmuştur. Özellikle ulema sınıfının eğitim alanında ve toprak reformuna karşı tepkileri Ulusal cephenin desteğini almasına yol açmış, daha da ileri giderek Şah'a karşı olduklarını ve bu karardan vazgeçmesi gerektiğini bildirmişlerdir. Şah yönetimi, gelen baskılar üzerine reform paketinden vazgeçmiş ve kısa süre önce Şiiler için önemli bir makam olan Merc-i Taklit fetvasından yararlanan Ayetullah Berucerdî'nin vefatından sonra Ayetullah Humeyni'nin seçilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın hemen ardından 22 Ocak 1963'te Şah ve reformlarının karşıtlığını içeren protestosunu yayımlayan Humeyni “*Bu devrimde beyaz olan tek şeyin Beyaz Saray etkisi olduğunu*” ifade ederek Ak Devrim'in batı eliyle harekete geçirilmek istenen sözde bir reform hareketi olduğunu destekçilerine duyurmuştur.⁵⁶

5.2. Muhammed Musaddık ve Ulusal Hareketin Oluşması

İran siyasi tarihinde Şah yönetimine karşı kritik bir dönemin temsilcisi olan Muhammed Musaddık, özellikle 1940'ların sonunda milliyetçi duygulardan aldığı destekle Ulusal Cephe'nin kurulmasına imkan tanımıştır. İran İslam Devrimi'ne kadar olan süreçte Pehlevi Hanedanlığının yönetimde benimsemiş olduğu monarşik yapıda halkın farklı kesimleri söz sahibi olamıyorken Batılı güçlerin ve kişilerin birçok konuda ayrıcalık sahibi olmaları, Milli cephe altında örgütlenmeleri arttırmıştır. Özellikle petrol konusunda yabancıların elde etmiş olduğu imtiyazlar siyasetin gündemine oturmuş, halk tarafından da siyasiler yoluyla huzursuzluklar dile getirilmiştir.

⁵⁶ Ahmet Edi, *a.g.e.*, 738.

Kaçar Hanedanlığına son vererek kendi iktidarlığını 1925 yılında ilan eden Rıza Han Pehlevi, yönetime geldiğinde ciddi bir muhalif kesim olan Muhammed Musaddık ve aynı görüşü benimseyen arkadaşlarıyla karşılaşmıştır. Modernizasyon süreciyle ülke içerisinde Batılı ilişkilerin gün geçtikçe artması Musaddık ve yandaşlarının hareketlerini kısıtlayabilme adına bir takım girişimlerde bulunmuş ve bunun sonucu büyük bedellerle ödenmiştir. Ulusal cephe içerisinde yer alan ve Musaddık ile yol yürüyenlerin çoğu öldürülmüş ya da sürgüne gönderilmiştir. Muhammed Musaddık ise önce ev hapsine alınmış daha sonrada 1940 yılında Birjand'da yer alan hapse atılmıştır. 1941'de müttefik ilişkisine girdiği ülkelerin Nazi yanlısı olarak suçlanması, Rıza Şah'ın tahtan indirilmesine neden olmuş ve Muhammed Musaddık hapisten çıkmıştır. Şah'ın yerine oğlunun gelmesiyle muhalif hareketler yeniden canlanmış ve bu sırada Musaddık siyaset sahnesine geri dönmeye hazırlanmıştır. Destekçilerinin de düşünsel çerçeveye etkisiyle Musaddık 1943 yılında yapılan seçimler ile meclise girmeyi başarmıştır. Bir sonraki bölümde de ele alıp inceleme fırsatı bulacağımız Petrol endüstrisinin millileştirilmesi adına büyük çabalar veren Musaddık, Başbakanlık döneminden 1953 yılında CIA desteğiyle gerçekleşecek olan darbeye kadar geçen süreçte Şah Muhammed Rıza ile iktidar çekişmesini derinden yaşamış bir siyasi profildir.⁵⁷

Görevden alındığı güne kadar halk arasında oldukça popüler olan Musaddık, 1960'da görevinden alındıktan sonra aradan yıllar geçmesine rağmen adının gazetelerde geçmesi bile yasaklanmıştır. Şah rejimi onun hiç var olmamış biri olarak göstermeye, sonunda ise onun halk tarafından tamamen unutulmasını istiyordu. Şah karşıtları Musaddık'ı unutmak bir yana kalsın Batı ile daha da yakın ilişkiler kurmasından dolayı Amerikan karşıtlığı gün geçtikçe artmıştır. Şah'ın ülke içerisinde iç olaylarla ilgili kararlar alırken dahi yabancı elçiliklerin bu karar üzerinde belirleyiciliğinin yüksek bir rol oynadığı kesindir.⁵⁸

⁵⁷ Alptuğ Kuduoglu, "İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953", *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, İstanbul 2019, s.39-41.

⁵⁸ Al Jazeera Turk, https://www.youtube.com/watch?v=Y1SRxk2eU4g&ab_channel=AlJazeeraTurk, (10.04.2023).

5.3. Petrol Endüstrisinin Millileştirilme Çabaları

İran'ın petrol tarihi D'Arcy İmtiyazıyla başlamaktadır. Aslen İngiliz olan ancak sonra Avustralya'ya göç eden William Knox D'Arcy, Şah'tan 1901'de İran'ın her yerinde 60 yıl boyunca petrolü arama, çıkarma, arıtma ve ihraç etme imtiyaz hakkını isteyerek sahip olmuştur. Bu hakka sahip olmanın karşılığında Şah ve beraberindeki önemli kişilere nakit para vermiş, hisse dağıtmıştır. Emperyal bir kişiliğe sahip olan D'Arcy, bütün haklarını ilk petrolün 1908'de Mescid-i Süleyman'da bulduktan sonra Burmah Oil Company'ye satmıştır. Bu şirketin adı bir yıl sonra Anglo- Persian Oil Company (APOC) olarak değiştirilmiştir. Gelişmeler İran lehine döndüğü düşünüldüğü sırada İngiltere, kendi hedeflerini gerçekleştirebilmek adına bölgede bir petrol arıtma tesisi kurmak istemiştir. Amacı gerçekleştirebilmek için İran'ın İsfahan kentinin güneybatısında güçlü bir aşiretin lideri olan Şeyh Hazal ile Abadan adasını kiralayabilmek için pazarlığa oturmuşlardır. Abadan, bulunduğu stratejik konumundan dolayı büyük petrol rafinelerinin kurulmasına imkan tanıyan bir ortamdır. I. Dünya Savaşı sırasında zarar gören petrol tesisi İngiliz Hükümeti, özellikle Osmanlı Devleti'nden ve diğer İttifak Devletleri'nden koruyabilmek amacıyla İran'ın güneybatısına kendi birliklerini konuşlandırmıştır. Elindeki bu tesisi kaybetmek istemeyen İngiltere, II. Dünya Savaşı'nda da İran ve Irak'ı işgal etmiş ve güvenliği sağlamıştır. İngiltere için neredeyse hayati bir öneme sahip olan bu tesis, geniş petrol alanlarında günde 357 bin varilden fazla bir petrol elde ediyordu. Anglo- Iranian Oil Company yılda 24 milyon sterlin vergi ve 92 milyon döviz girdisi ile İngiltere İmparatorluğu'nun hazinesini besler hale gelmişti. Savaş sonrası dönemlerde ülkelerin girdiği harap hallerde bile şirketten kazanılan rakam azımsanacak düzeyde değildi. İngiltere, kazanılan gelirler üzerinden kendi vatandaşlarına düzenli bir şekilde yüzde 30 kar payı dağıtmaya başlamıştı. Dağıtılan bu paylar genel kar üzerinden dağıtılıyor ve bunların çoğunluğu İran'daki diğer işletmelerden elde ediliyordu. Dolayısıyla bu durum İran üzerinde İngiltere'nin sömürgecilik faaliyetlerini arttırıyor ve İran halkı içerisinde huzursuzluk oluşturuyordu. Dünyanın üçüncü büyük petrol rezervlerine sahip olan bir ülkede kendi halkının yeteri kadar fayda sağlayamaması hükümet ile mesafeye neden olmuş, kaosa

dönüşecek bir ortamın zemini hazırlanmıştır. Şirket, bünyesinde binlerce işçi kapasitesine sahip olmasından dolayı endüstri alanında önemli bir yere sahipti ancak üst düzey yöneticilerin çoğu İngiliz vatandaşıydı. Şirketin yıllar içindeki büyümesi Abadan halkını memnun etmiyor, yıllık hesapları doğru yayınlamayı reddettikleri için tam tersi yakınmalara yol açıyordu. Halkın yakınmalarının boşa olmadığı ve yalnızca paylaşılan işletme paylarıyla ilgili olmadığı da her halükarda açıktı. Şirket, İran’da faaliyet göstermesine rağmen merkezi olan Britannic House çerçevesinde oldukça katı kurallarla yönetiliyor ve gelecek için yapılan araştırmalar da devlet sırrı olarak kabul edilip, İran hükümetinden gizleniyordu. Bölgede bulunan aşiretlerle yakınlaşmak adına siyasal diyaloglar ve korunmalar adına birtakım önlemler alınmaya çalışılıyordu. Aralarının da bir bağ kurulması, başkent Tahran’da yerel yönetimlere yayılmak amacıyla kendi aralarının iyi olduğu görevlileri yerleştirebilmek için lobicilik faaliyetleri yürütülüyordu. Dolayısıyla bölgede etkin bir güç olmak için elindeki bütün kozları kullanan İngilizlerin bu eylemleri çoğu İranlı tarafından petrol, felaketin habercisi olan lanet bir varlık olarak ifade edilmeye başlanmıştı. İran artık İranlıların değil, yabancılaştırılan bir millet olma yolunda ilerliyordu. İdareci konumuna gelen İngilizler, Farsça konuşan işçiler yerine Hindistan ve Filistin’den vasıfsız dahi olsa işçi getiriyor, yerel işçilere barınma imkanı bile sağlamaktan geri duruyordu. Abadan’ı bir şirket kenti olarak yöneten İngilizler, yerli işçileri sınıflarına göre ayırıp gecekondu mahallelerinde yaşamaya itiyorlardı. Abadan bir şehir olmaktan çıkmış şirket kent haline gelmiştir. Hatta koşulların iyileştirilmesi bir yana kalsın İngiliz tesislerinde “KÖPEKLER VE İRANLILAR GİREMEZ” tabelasının asıldığı bile iddia edilmiştir. Bu durumdan yalnızca yerli işçiler değil, bir grup İngiliz çalışanın da rahatsız olduğu ve 1949 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na yönetimin “ırkçı” bir tavır takınıp son 15 yıl içerisinde yalnızca birkaç İranlı’nın işe alındığını bildiren bir mektup yollamışlardır. Ülkede İranlılara yapılan ayrımcılık oldukça yüksek bir seviyeye yükselmiş, aynı meslektaştan olan bir İngiliz ve İranlı yakınlık kurunca garipsenmiştir. Pis doğulu olarak tabir edilen İranlı işçilerin şirkette yaşadığı sorunlu ilişkiler sonucunda büyük grevlere girmeleri kaçınılmaz bir son oluyordu.

1 Mayıs 1946’da Abadan’da toplanan 80 bin işçi tekrarlamış oldukları 1929 taleplerine ek olarak haftalık tatilleri olan cuma günleri içinde ödeme yapmaları

gerekliliğini dile getirmişlerdir. Söz vermiş oldukları bir kadın konuşmacı ise kendilerine verilen maaşların, köpek mamaları için harcadıklarının bile çok altında olduğunu vurgulayarak petrol endüstrisinin millileştirilmesi adına çağrıda bulunmuştur. Ancak bu grevlere rağmen şirket, karını maksimuma çıkarabilmek adına Cuma ödemesini kesince ülkenin birçok şehrinde kriz yine tırmanmış ve kitlesel bir boyuta ulaşmıştır. Öyle ki diğer Hintli çalışanlar ve İngilizlerin evinde çalışan hizmetlilerin bile eylemlere destek vermeleri Ortadoğu'da endüstri alanında şimdiye kadar yaşanan en büyük eylem olma özelliğine sahiptir. Grevin liderliğini üstlenen Tudeh Partisi hiç şüphesiz bu denli iyi programlanmış organizasyonun ilerde de devrimci niteliğini daha şimdiden gözler önüne sermekte olduğunu vurgular nitelikte yaklaşımlar sergilemiştir. Grevlerin kontrol altından çıkmasıyla birlikte hükümet sıkıyönetim ilan etmiş ve kitlesel tutuklamalar gerçekleştirerek frenlemeye çalışmıştır. Bunun karşılığında ise hükümet şirketi ücretli Cuma izni vermeye ve asgari ücreti arttırmaya ikna etmiştir. Şirket yıllık hesaplarını şeffaf bir şekilde yayınlamadığı için elde edilen net gelir açıklandığı andan itibaren bir kuşku duyulmuş, güvensizlik söz konusu olmuştur. İran hükümeti tarafından da kar yüzdesinin açıklanmasından kaçınılması eleştirilerin odak noktası olmuş ve 1940'ların sonuna gelindiğinde yerel gazetelerde İngiltere yönetiminde olan AIOC'nın adaletsiz işletme payı dağıttığıyla ilgili haberler paylaşılmıştır. Dikkat çeken rakamlar arasında İran'a verilen işletme payının 105 milyon, İran dışındaki işletmelere ise 500 milyon sterlinden fazla bir yatırımın yapıldığına dikkat çekilmiştir. İran'a yapılan ödemelerin de sterlin bazında olması ekonomik dalgalanmalardan bölge olarak etkilenmesine neden olmuştur. Sterlinin değer kaybetmemesi için 1949 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından gizli bir genelge çıkartılarak İran ve ABD arasındaki mal alımı engellenmek istenmiştir. Bu durum bölgede İngilizlerin sözünün geçtiğinin en büyük göstergesidir.⁵⁹

⁵⁹ Ervand Abrahamian, *Darbe 1953 Cia ve Modern ABD-İran İlişkilerinin Kökleri*, 1.baskı, İstanbul 2023, s.7-16.

5.4. Yeni Dönem: Ak Devrime Karşı İslam Devrimi (1979)

Sancılı bir sürecin başlangıcı olan İslam Devrimi, Şah'ın İran'ı modernizasyon sürecine hızlı bir şekilde entegre edebilme adına 1953 yılından itibaren uygulamış olduğu Ak Devrim'in halk üzerinde yarattığı memnuniyetsizlik karşısında belirilmiş bir harekettir. Aslında tamamen bu yıldan sonra düşünülmüş bir devrim niteliğini taşımamakta, uzun yıllardır başta muhafazakar kesim olmak üzere toplumun belli grupları tarafından meydana gelmesi beklenmiştir. Şah'ın modernizasyonu içerisinde yer alan toprak reformunun özel mülkiyet alanını yok ettiği düşüncesiyle dini yükümler karşısında yer alması başta ulema sınıfının ve beraberinde bu hakkı savunup kendi çıkarları için kullanan gruplar tarafından dile getirilmiştir. Yalnızca ulema sınıfı değil, büyük toprak sahipleri de Şah'ın gerçekleştirdiği reformlar sebebiyle topraklarını kaybetmiş ve bu yüzden saf değiştirmeyi tercih etmişlerdir.⁶⁰

Beyaz devrim olarak adlandırdığı modernizasyon süreci içerisinde kapsamlı sosyal reformlar batı kültürü eliyle İran halkına empoze edilmeye çalışılıyordu. Kadınlara ilk kez oy verme hakkını tanıyan Şah, kadın ve erkeklerin eşit katılımını sağladığı bir politikanın varlığını hissedebildiğini ve medeni bir yolun izlendiğini dile getirmiştir. Ortaya koyduğu politikalarla farkın net bir şekilde görüldüğünü ifade eden Şah, reform sürecini baltalayanların düşüncelerini dikkate almadığını söylemiş ve yoluna devam etmiştir.⁶¹

Diğer taraftan Rıza Şah Pehlevi, İran'da kültürel ve dini değerlerin etkinliğini azaltmayı hedefliyordu. Ancak istemiş olduğu baskıcı tavrı sergileyememesi üzerine ulemanın gün geçtikçe öfkesi ve etkinliği daha da artmaya başlamıştı. Olaylar karşısında İran kültürünü yok ettiği ve batılı güçlerden özellikle Amerika'nın piyonu olduğunu düşündüğü Şah'ı eleştiri yağmuruna tutan Ayetullah Humeyni, önce Türkiye'ye sonrada Irak üzerinden Fransa'ya sürgüne gönderilmiştir. Gerekçesiyle sürgüne gönderilmeden önce idam cezasına çarptırılmış ancak kum şehrinden büyük

⁶⁰ Orhan Karaoğlan-Nail Elhan, *a.g.e.*, .27-28.

⁶¹ Al Jazeera Turk, "İran: Bir Devrimin Anatomisi", https://www.youtube.com/watch?v=Y1SRxk2eU4g&ab_channel=AlJazeeraTurk, (11.04.2023).

ölçekli tepkilerin gelmesi üzerine cezası sürgüne gönderilmeye çevrilmiştir. Olayların bu noktaya gelmesi Humeyni'nin Şah Rıza hakkında; kendisinin sonunun da babasının akıbeti gibi olacağı ifadelerini dile getirmesinden kaynaklanmaktadır. Şah politikalarının çoğunun işlevselliğinin Batı ile ilişkilere dayandırılması halk tarafından kabullenilecek bir durum olmamıştır.⁶²

Humeyni'nin Ak Devrim ile ilgili gündeme getirdiği düşünceleri, ülke içerisinde yabancılara tanınan imtiyazlarla daha net anlaşılır hale gelmiş ve toplumsal kesim tarafından desteklendiği görülmüştür. İstenilen modernizasyon sürecinin kesinlikle yabancı güçlerin bölgeye yerleşmeleri ile gerçekleşmeyeceğini anlayan halk, yeni bir kurtarıcıya ihtiyaç duymuştur.

Burada karşımıza Şii inancının politik olaylarda son derece önemli olduğu bilinci çıkmaktadır. Mezhep içerisinde yetiştirilmiş olan sınıfın sosyal olaylarda söz sahibi olması, dini liderlik makamının etkinliğini artırıyor ve toplum üzerinden olayları yönlendirebilme gücünü elinde bulunduruyordu.

Resim 1. Devrim Destekçileri, 1979

Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Avrupa İlişkileri Kulübü
<https://www.avrupailiskileri.com/iran-islam-devrimi/> 13.10.2024⁶³

⁶² Ercan Çitlioğlu, *a.g.e.*, s.37.

⁶³ Asude Özbay, "İran İslam Devrimi", <https://www.avrupailiskileri.com/iran-islam-devrimi/> erişim (13.10.2024), s.1.

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi dünya gündemine oturmuştur. Bir şok etkisi yaratan Devrim, Batı dünyasında karizmatik bir din adamının milyonlarca insanı peşine takmasını konuşuyor ve bunu haklı bir zemine oturtmaya çalışıyorlardı. Durumu anlamlandırmaya çalışan yalnızca Batı değildi, anlamlandırıp daha hızlı davran Doğu İslam dünyası İran ile bürokratik ilişkileri en asgari düzeye indirmişlerdi bile. Tam anlamıyla gergin bir hava hakimdi ve İran devleti ile temas halinde olan ülkeler ayrı bir sınıf olarak kategorize ediliyordu. Devrim ile ülke bir karışıklık içerisine girmiş ve yönetim bu duruma sadece seyirci kalmıştı. Bu sebepten ötürü binlerce yıllık bir kültüre sahip olan İran'ın bilim açısından zamanla ciddi sekteye uğraması söz konusu olmuştur. Ortadoğu'da yaşanan dalgalı siyaset politikaları İran'ın manevra yeteneğini büyük oranda geliştirmesine imkan tanımıştır.

Tarihler 16 Ocak 1979'u gösterdiğinde Şah, İran'dan kaçarak Batılı devletlerin yanına sığındığı sırada gözler Paris'e yani Humeyni'ye çevrilmiş, Tahran'da çıkacak karışıklıklara önlem olarak olağanüstü hal ilan edilmiştir. 1 Şubat 1979 tarihinde İranlıların güzel olarak tabir ettiği gün çiçeklerin bile farklı açtığını söyleyen halk Humeyni'yi karşılamak için sokağa dökülmüştü. Devrimin liderini selamlamak için heyecanla bekleyen halk karşısında onlar gibi derin duygular besleyen kişileri bulamamıştı. On beş yıllık sürgünden sonra ülkesine adım atacak olan Humeyni'ye BBC muhabiri John Simpsons'ın milyonlarca insanın karşılamaya gelmesi karşısında neler hissettiğini sorması üzerine Humeyni'nin yanıtı "Hiçbir şey" olmuştu. Bu söylemlerin atfettiği anlam aslında belliydi, uzun süredir bu anı bekleyen Humeyni'nin yeni kuracağı sistemde ulemanın etkinliği olmayacaktı.⁶⁴

11 Şubat 1979'da resmi olarak devrilen Şah Hükümeti İran İslam Devleti'nde otoriter bir monarşi geleneğinin son temsilcisidir. Alışlagelmiş uzun bir yönetim şeklinden sonra Ayetullah Humeyni önderliğinde İslam hukuku çerçevesinde şekillenen, demokrasi ve teokrasi yönetim biçimlerinin birlikte işlendiği bir yapıya dönüşmüştür. 20.yüzyılın en büyük toplumsal gelişmelerinden biri olarak karşımıza çıkan İran Devrimi'nin gerçekleşmesi ve İslami bir karaktere bürünmesinin en önemli

⁶⁴ Katajun Amirpur, *Humeyni: Bir İslam Devrimcisi*, s. 181-182.

nedeni Şii ulemeden siyasal anlamda aldığı güçtür. Bir diğer etken ise hiç şüphesiz ki Pehlevi ve hükümetinin geleneksel normları yok saymaya kalkarak faaliyete geçirmek istedikleri reformlardır. Şii ulema, Pehlevi'nin hedeflerine ulaşabilmesinin önüne geçebilmek ve İngilizlere tanınan imtiyazların geri alınabilmesi için Ayetullah Mirza Hasan Şirazi'nin 1981 yılında vermiş olduğu Tütün Fetvası ile siyasal ve sosyal alanlarda güçlerini göstermekten geri kalmamışlardır.

Şahlık rejiminin resmen sona ermesiyle birlikte İslam Cumhuriyeti'nin sistemsel anlamda kurumsallaşması için 30-31 Mart tarihlerinde referanduma gidilmiş ve Meclis-i Hübgan ile devrim geri dönülmez bir sürece girmiştir. Anayasa değişikliği 2-3 Aralık 1979 tarihleri arasında yapılmış ve geniş halk kitlelerinin katılımıyla kabul edilmiştir. Anayasa'nın 5, 109 ve 110.maddelerinde yer verilmesi üzerine Velayet-i Fakih konumuna yerleşen Ayetullah Humeyni, makamı olan liderlik pozisyonunu destekleyeceğini ifade etmiştir. Görevi boyunca toplum ve devlet yapısını İslamlaştırabilmek için birçok alanlara mensup olan ordu veya hükümet çalışanlarının içinde bulunduğu yüzlerce insanı öldürmüştür.⁶⁵ Benimsemiş olduğu politikalar ışığında hedefleri doğrultusunda Kültür Devrimi'ni gerçekleştirmek istemesi yatmakta ve anayasal zeminden kurtulmak istenilmektedir.

5.5. Rafsancani ve Anayasa Değişikliği

İktidar paylaşımında üçüncü bir makam olarak ifade edilen Başbakanlık sisteminin kaldırılmak istenmesi, iktidar gücünün Cumhurbaşkanı ve dini lider arasında paylaşılması anlamına geliyordu. Bu anayasa değişikliğinin halk oylamasına sunulduğu gün cumhurbaşkanlığı seçimi de gerçekleştirilmiştir. Rafsancani'nin seçimi kazanması, Humeyni sonrası dönemde yaşanacak siyasi güç dağılımını ve dengelerini belirlemiştir. Benimsenen yeni sistemde paylaştırılan iktidarda dini lider Hamaney, cumhurbaşkanı ise Rafsancani seçilmiştir. Ancak anayasal yetkiler bakımından dini lider bir adım önde olmuştur. Dini lider seçilen Hamaney yalnızca kurumsal gücünü

⁶⁵ Orhan Karaoğlu- Nail Elhan, *a.g.e.*, s.28-29.

arttırmakla kalmamış, devlet yapılanmasının kilit pozisyonlarına kendisine yakın ve sadık olan kişileri yerleştirerek desteklemek istemiştir. Bu durum Cumhurbaşkanı Rafsancani'yi özellikle kabinede zamanla zor kararlar vermeye itmiştir. Her ne kadar üzerinde bir baskının varlığı söz konusu olmuşsa da Rafsancani, Humeyni'nin aksine kapalı bir siyaset tarzı yerine dış siyasette oldukça pragmatik bir yol izlemiştir. Özelleştirmelerin savunulduğu yeni bir dönemin benimsenmesi Rafsancani'nin dış siyasette de pragmatik bir bakış açısıyla ilerlemeyi tercih etmesine ve bu doğrultuda 1991'de antik kent Persepolis'i ziyaret etmesiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. 2500 yıllık İran tarihinin önemli yerlerinden bir olan Persepolis'i ziyaret etmesinin en önemli nedenlerinden biri İran köklerinin bağlılığına işaret ederek Fars milliyetçiliğiyle övünen insanların gururunu okşamaktır. Ziyarete verilmek istenilen bir diğer mesaj da sert İslamcı dönemin kapandığı ve İran'da tüm İranlıların ülkesi olduğunu, beraberliğin birlik getireceği mesajını vermiştir. Rafsancani ile birlikte İran dış politikasında pragmatik yön değişimi yaşamış, 1980'lerde izlemiş olduğu sert çizgisinden vazgeçmiş ve iletişimin daha açık olduğu bir politika izlemeye karar vermiştir.

Bu bağlamda devrim öncesi dönemlerde çok sıcak bir ilişki yürütülemeyen ABD ve diğer ülkelerle yeni bir siyasi yaklaşım izlenmiş, ılımlı ilişkiler kurup sürdürme yoluna gidilmiştir. İzlenmek istenilen yolda siyasi ilişkilerin yeniden yapılanması için bu bağlantılar şarttır. Rafsancani ülke siyasetine getirmek istediği refahlaşmayı, ekonomiyi ayağa kaldırmanın birincil önceliklerinden saymış, dış politikada adımlarını bu yönde atmıştır. İzlemiş olduğu ılımlı siyaset politikalarıyla pragmatik bir bakış açısı getiren Rafsancani iç politikada da oldukça önemli gelişmelerin yaşanmasına ön ayak olmuştur.⁶⁶ Bu doğrultuda en önemli gelişmelerden biri solcuların siyaset sahnesinden tasfiye edilmesi olmuştur. Pragmatik siyasetin liderliğini öncüleyen ve yürütme organının başı olan cumhurbaşkanlığı Rafsancani ve dolayısıyla modern sağın eline geçerken, anayasa değişikliği ile yetkileri oldukça arttırılan dini liderlik makamı ise muhafazakar siyasetin izinden giden Ali Hamaney'in

⁶⁶ Emine Ateş Tan, "Çoklu Hiyerarşi Modeli Çerçevesinde Rafsancani Dönemi İran-ABD İlişkileri", *Journal of Economics and Political Sciences*, Cilt:2, Sayı:2, Aralık 2022, s.171.

yani geleneksel sağın eline geçmiştir. Böylelikle güçlü yapıların çoğu sağcılarının eline geçmiştir.

Değişimi isteyen kitleler Rafsancani önderliğinde olan modern sağ grubunu desteklerken radikalleri destekleyenlerin beklentileri dış politikadaki ilişkilerin sert bir çizgide izlenilmesi gerektiğini beraberinde de ekonominin devlet kontrolünün altında devam etmesini desteklemişlerdir. Ayrı ayrı benimsenen görüşlerin etrafında birleşen gruplar iç politikada solcuların tasfiyesinde etkili olabilmek için birleşmelerde grlmştir. Bunun en büyük örneğini 1992 seçimlerinde görebiliriz. Seçim propagandaları velayet-i fakih doktrinini kabul edenler ve etmeyenler şeklinde organize edilmiştir. İslami sol grubunun velayet-i fakih doktrininin ve rehberlik makamına karşı oldukları için fitneci vatan hainleri olarak yafta yemişlerdir. Durumun bu yönde gösterilmesinde en büyük amaç; seçimlere solcuların katılma imkanını ortadan kaldırmak, eğer katılım sağlanma olsa bile seilmemeleri adına kara propagandayı doğru şekilde yürütmektir.

Hem modern sağcılarının hem de geleneksel sağın izlemiş olduğu stratejiler büyük oranda altı dolu dayanaklardan oluşmaktadır. Solcular her ne kadar dini liderlik makamına “sözde” saygı duyuyor olsalar da makamın başında bulunan Hamaney’den memnun değillerdir. Makamdan değil makam sahibinden hoşnut olmadıklarını dile getirmekten geri kalmamışlardır. Solcuların kendilerini ifade edebilmek ve belli bir etki alanı oluşturabilmek adına son kale olan meclisin içinde yer almak istemişlerdir. Durumun böyle olması Hatemi’nin içine gelmiştir nk ideolojilerini yaymak için kurumsal bir zemini bulunması, olası bir tehlikenin farkına varmıştır. Bu yüzden bir nevi Rafsancani ya da aynı düşünceyi savunan bir başka grubun örgütlenmesi ideolojik anlamda kendilerine alan aabilmek için aşılması gereken bir engel olarak grlmştir. Hatemi bu konudaki eksikliğini, reform hareketinin geleceği için bir başka grup aracılığıyla organize olmuş, toplumsal desteği kendi düşünceleri bağlamında sahiplenmiş, zafere giden yolun açılmasına olanak sağlamıştır. Amaca gidilen yolda bu tür tezahürlerin araç olarak kullanılması Hatemi ve destekçileri tarafından absürt karşılanmamıştır. nk Rafsancani de daha önceden sık sık tartışmalı bir ilişki yürüttüğü muhafazakarlarla mücadele edebilmek için Hatemi’nin

seçim kampanyasını desteklemiş ve geleneksel sağa karşı güç ittifaklarını ilan etmişlerdir. Açıkça görülüyordur ki reform hareketinin önü halk gücüyle değil, belli elit grubunun desteğiyle açılmıştır.⁶⁷

5.6. Zafere Giden Yol

İslami solun tasfiye edilmesinden sonra reformist etkinin ülke siyasetine geri dönüşü güç dengesinin değişimine yol açmıştır. Özellikle dış siyasette pragmatik bir yol benimseyen Rafsancani ve ekibinin, daha önce dışlanmış oldukları Hatemi ve beraberindekilere yardım eli uzatması modern sağ ile İslami sol arasında kurulan ittifak, reform hareketinin kaderini tayin eden en önemli faktör olmuştur. Dolayısıyla bu gruplar arasında elitsel birtakım pazarlıklar söz konusu olduğunda halkın talepleri üzerinde daha kontrolcü ve belirleyici bir rol üstlendikleri açıktır. Bu bağlamda kaynakların kullanımı diğer grupların erişimine kapatılır bir pozisyona gelmekte ve tartışmalara yol açmıştır.⁶⁸

İran’da gerçekleşen reform hareketi, dışarıdan ve yabancı bir muhalefetin değil, içeriden tanıdık kişilerce tasarlanmış bir İslam Cumhuriyeti’nin ürünüdür. Öyle ki oluşturulan bu cumhuriyet 1990’lardan itibaren ailelerin kudretleri temelinde bir yapı olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Bu yapının yalnızca devrimden sonra var olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü devrim öncesinde de gerek iktidarın elde edilmesi ve bu iktidarın sağlamış olduğu güç dağılımında da radikal seçkin ailelerin ön plana çıktığı gözlemlenmiştir.

1990’dan itibaren İran’da siyasi yapı dönüşüme uğrayarak yeni bir düzleme oturmuştur. Değişimin başlıca nedenlerinden biri hiç şüphesiz ki iç siyasetteki dengeleri etkileyen hizipler arasındaki çatışmalar olmuştur. Süreç oldukça sancılı geçmiş ve sonucunda İslami solun siyaset sahnesinden tasfiyesiyle sonuçlanmıştır. Bu hizipler arası anlaşmazlıklar eskiye dayanan ancak Humeyni’nin müdahaleleri ile daha

⁶⁷ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.94-98.

⁶⁸ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.84.

büyük iç çatışmalara dönüşmeden kontrol altına alınmıştır. Ancak 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında kamusal alanda kurumsal nitelik kazanarak daha gözle görülür duruma gelmiştir. Dolayısıyla bu yapı belirsizlik içerisinde terk edilmek istenmiş ve yeni bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur. Bu yapıda sağ pragmatik olan merkezci güçlerin ittifak kurmaları ile yeni bir kurumsal yapıya geçilmiştir. Dolayısıyla değişen yapı içerisinde önemli bir kurum olan dini liderlik makamı da el değiştirerek Hamaney'den sağa geçmiştir. Cumhurbaşkanlığı da Rafsancani ile pragmatik bir siyaset aygıtına dönüşmüştür. Siyasal yapının bu denli değişimi her ne kadar iç siyasette çatışan gruplardan bir tanesinin zaferi ile sonuçlanmış olsa da dış güçlerinde etkisi olduğunu görmezden gelemeyiz. Dönem içerisinde Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve beraberinde ABD'nin uluslararası siyaset sahnesinde güçlü bir şekilde hakimiyetini sürdürmesi kapitalist dünya entegrasyonunun zaferi anlamına geliyordu. Dışsal gelişmelerin iç siyasetteki dönüşümü etkilediği gerçeği yadsınamazken aynı zamanda hizipler arası siyasetin belirleyiciliği daha yüksek bir ihtimal durumundadır. Sınırların daha keskin ve net bir çizgide ilerlemesinde İslam Cumhuriyet Partisi (İCP)'nin kendini feshetmesi ve Mücadeleci Din Adamları Birliği (MDP)'nin bölünmesi oldukça etkili bir rol oynamıştır. Bu kurumsal dönüşümler yeni dengelerin kurulmasına zemin hazırlamış, reformist hareketlere ön ayak olmuştur. Devrimin kurumsallaşması amacına hizmet etmek için Humeyni'nin öngörüsüyle kurulan İslam Cumhuriyeti Partisi, savunulan değerlerin benimsenmesi için parti bir araç olarak kullanılmıştır.⁶⁹ Yani hem amaç hem araç olarak kullanılan İCP, devrime öncülük ederek İslam karşıtı düşünceleri ve partileri siyaset sahnesinden tasfiye etmek istemiş, beraberinde Velayet-i Fakih doktrinin savunucusu olmuştur.

Ülke genelinde de gündeme gelen çatışmalar, parti içerisine de yansımış ve bünyesinde barındırılan farklı hiziplerde kendi içlerinde çatışmaya başlamıştır. Dolayısıyla devrime hizmet etmek için kurulan bu parti zamanla devrime zarar vermemesi adına kapatılma yoluna gidilmiştir.

⁶⁹ Bekir Halhalli, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası(1979-1989)", *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, Temmuz 2015, s.79.

İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra önemli bir diğer gelişme devrimin lideri olarak ön plana çıkan Humeyni'nin 3 Haziran 1989'da hayatını kaybetmesidir. Devrim öncesi ve sırasında oldukça büyük emekler veren Humeyni ile özdeşleşmesinin sebebi karizmatik bir lider olmasından kaynaklanmaktaydı. Devrim sonrası yeni devlet yapısındaki kurumsallaşmaya önem vermiş, özellikle iç siyaset başta olmak üzere dış siyasetle birlikte halkın gözünde devrim inşasını başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Göstermiş olduğu çabalardan ötürü yalnızca siyasi değil aynı zamanda ruhani bir lider olarak kabul edilmiştir. Vefatından sonra yalnızca güçlü bir din figürü olan siyasi hayatını kaybetmemiş, hizipler arasındaki çatışmada solcuların büyük bir güç desteğinden yoksun kalmaları da söz konusu olmuştur. Boşalan makamın yerini kimin dolduracağı tartışmaları başlamışken, ölümünden önce Muntezari'nin azledilmesi ve önerilen başka bir kişi olmamasından dolayı iç siyaset alevlenmeye başlamıştır. Solcuların bu mücadelede kaybettikleri Humeyni karşısında muhafazakar sağcı gruplar Uyuşmazlık Mahkemesi'nin toplandığı gün Ali Hamaney'in yeni dini lider olarak seçilmesiyle avantajlı konuma gelmişler, bir nevi zaferin yeni bir soluk getirmesi hedeflenmiştir. Yeni dini liderin seçilmesinden sonra yaşanan diğer gelişme olan anayasa değişikliği ile dini liderlik makamı önceki dönemlere oranla daha güçlendirilmiş bir pozisyona getirilmiştir. 3 Haziran 1989'da Humeyni'nin ölümünden sonra Uyuşmazlık Mahkemesi, yeni bir dini lider seçmek için toplanma kararı almıştır. Humeyni vasiyetinde kendinden sonraki velayet-i fakihi belirlemediği için tartışmalar başlamış ancak Humeyni'nin oğlu Ahmet ve o dönem Meclis Başkanı olan Rafsancani, kendisi ölmeden önce Cumhurbaşkanı Ali Hamaney'i kendisinden sonraki dini lider olarak belirlediğine tanıklık etmiştir. Dini liderin kim olacağı tartışması son bulmuşken yeni bir sorun ortaya çıkmıştır. Ali Hamaney'in anayasada belirttiği şekilde dini liderlik için ilmi yeterliliğe sahip olmaması yeni tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Humeyni'nin ölümü ardından yaşanan dini liderlik krizi, İran siyasetinde bir boşluğu ve beraberinde otoriter kaymayı temsil ediyordu. Geleneksel otoritenin baskın olması din adamlarının hakimiyetinde tek bir karizmatik liderin değil birtakım çıkar birlikteliklerinin sonucunda oluşan yapıyı temsil etmektedir. Bu durumun asıl nedeni Humeyni gibi güçlü bir nüfuza sahip olan karizmatik liderin yerini kimsenin dolduramayacağı düşüncesinin hakim olmasıdır. Dolayısıyla tek bir kişinin liderliği yerine din

adamlarının örgütlenerek iktidarı devralmak istemesi söz konusu ve olağan durum sayılmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin tartışmalı bir teokratik yapısı karakter bakımından ulemanın belli sınıflarına hitap etmektedir. Devlet duru ve açık bir yönetim profili çiziyor olsa da söz sahibi orta sınıfta yer alan din adamlarıdır. Bu tür bir yönetim anlayışına göz yummayı tercih edenler ülke siyasetini dine uydurmayı desteklemiş ve zorunlu kılmışlardır. Humeyni dönemine öncülük eden bu anlayışa muhalefet olanlar (başta Ayetullah Rıza Zencani, Ayetullah Hayi, Ayetullah Maraşi Necefî) din adamlarının siyasete müdahil olmaları söz konusu olmuş ve fikirlerini savunup geleneksel anlayışlarını yinelemişlerdir.

VI. BÖLÜM

MUHAMMED HATEMİ DÖNEMİ (1997-2005)

Reform Zaferi'nin Perçinlenmesi ve Muhafazakarların Direnişi

6.1. Hatemi'nin Toplumsal Tabanı

Reform hareketi, 1990'lı yıllara gelindiğinde İran'da beslendiği kültürel bağlardan bir tanesi hiç şüphesiz tarafların birbirlerinin varlıklarını kabul etmeleri olmuştur. Bu durum, olası hizipler sorunları dengede tutar bir pozisyonu mümkün kılacak faktörlerin başında geliyordu. Devrimden sonraki ilk yıllarda ortaya çıkan solcular gelişi güzel bir şekilde örgütlenmiş gruplar değildi. “*İmam Çizgisindeki Müslüman Öğrenciler*” adıyla bilinen ve Ali Şeriatî'nin ideolojisini örnek alan solcu grup Humeyni'nin ekibinin bir parçasını oluşturup, gerek iç politikada gerekse dış politikada yaklaşımları oldukça sert olmuştur. Her ne kadar ekonomide dış dünyayla bağlantılarının açık olunması gerektiği fikrini savunuyor olsalar da Batı hegemonyası karşısında şüpheli bir yaklaşım sergilemişlerdir. Dönemin solcu kesimi, Humeyni'nin dile getirdiği üzere ABD gibi büyük güçleri “ezenler” olarak tasvir ederken İran halkının içinde olan İslam dünyasını ise “ezilenler” olarak nitelendirmiştir. İran solcu grupları kendi iç olaylarına müdahil olmaktansa dış güçlerin ülkelerinde neden olduğu manevi yıkımdan ders çıkarma niteliğinde görüşlerini şekillendirmişler ve Batılı güçlerin yanında yer almaya çalışan veyahut onların izledikleri politikaları taklit etmeye çalışan diğer İslam ülkelerini de eleştiri yağmuruna tutmuşlardır. Emperyalist iş birlikleri içerisinde oldukları yönünde adlandırılan bu İslam ülkeleri Amerika ve Batı'nın uşağı olarak kabul görülmüş bu yüzden Tahran'ın Körfez ülkeleri ile arası ABD ile olan ilişkisi yüzünden sorunlu bir boyuta ulaşmıştır. İslam Devrimi sonrası ve sonrasında devrimi destekleyen gruplar yalnızca kendi ülkelerindeki karşıt görüşteki gruplara karşı mücadele etmemiş, devrimin yankı bulduğu ve dış politika tarafından oldukça yakından takip edilen 1997'de İran'da yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin, 1995 yılından sonra rejim içerisinde değişik kanatların belirlenmesi

sürecinin kesin bir bölünmeye neden olduğu ve bunun sonucunda o tarihe kadar egemen konumunu koruyan muhafazakar kesimin yenilgiye uğraması ele alınmıştır.

1993 yılında Rafsancani'nin ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmesinin üzerinden iki yıl geçmeden kendisinden sonraki Cumhurbaşkanı'nın kim olacağı tartışmaları başlamıştı. Burada tek bir isim olarak muhafazakar kanadın lideri Meclis Başkanı Ali Ekber Natık Nuri'nin adı ön plana çıkmış ve taraftarları iki yıl önceden seçim kampanyasına başlamışlardı. İran İslam Cumhuriyeti'nin son Cumhurbaşkanı ve şimdiki Dini Lider Ali Hamaney'in de bu görevlerine Meclis Başkanlığı'ndan geçmeleri dolayısıyla, Natık Nuri'nin kazanacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bu seçim ortamında G-6 ve ulemanın sol kanadı sürekli olarak karşı bir aday bulma sürecine girişmişler ancak tek başlarına aday çıkaramayacaklarını anladıklarında ortak bir aday arayışına girmişlerdir. Üzerinde durulan isim eski Başbakan Mir Hüseyin Musevi olmuştur. Önemli bir isimdi çünkü geniş bir halk kitlesini harekete geçirdiği ve bununla birlikte 8 yıllık başbakanlık görevinde hiç yolsuzluğa bulaşmamış temiz biri olması Cumhurbaşkanlığı seçimini kesin kazanacağı görüşünü benimsetti. Adaylık konusunda iyi bir profil çiziyor olsa da Musevi bu teklifi, nedenini belirtmeden kabul etmeyeceğini bildirdi. Her ne kadar bir neden belirtmemiş olsa da kararının üstünde, propaganda ve muhafazakar baskının önemli oranda etkisinin olduğu bilinmekteydi. Bu durumun üzerine sol-liberal koalisyonu ve sol-radikal örgütler eski Kültür ve İslami İrşad Bakanı Muhammed Hatemi'yi adaylığa ikna etti. Hatemi, ocak ayında bağımsız bir aday olarak ortaya çıktı.⁷⁰

Sol radikal örgütler(İmam'ın Çizgisindekiler örgütü gibi) tarafından Hatemi desteklenirken, Rafsancani ve çevresi dışındaki herkes Natık Nuri'yi destekledi. Natık Nuri ise Meclis Başkanı olması dolayısıyla sık sık televizyonlarda görünerek ve geziler düzenleyerek seçim kampanyasını yürütüyordu. Bu durum apaçık belliydi ki eşitsiz bir mücadele ortamı yaratıyordu. Belki de en önemlisi bu eşitsizliği arttıran, dini kesimin yanında yönetim üzerinde de sorgusuz bir otoritesi olan Dini Lider Ali

⁷⁰ Yüksel Taşkın, "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı:39,21, Kasım 2011, S.28.

Hamaney'in Natık Nuri'yi destekliyor olmasıydı. Natık Nuri adına olan desteklerin sürekli yinelenmesi, Hatemi'nin seçimlerden 5 gün önce bir açıklama yapmasına vesile oldu ve bu açıklamada dini liderin kendisini bu göreve uygun görmemesi durumunda geri çekileceğini dile getirdi. Ancak her ne kadar adaylıktan geri çekilme talebini dile getirmiş olsa da Hamaney böyle bir istekte bulunamadı ve rejimin en tepesinde bulunan birinin başka adayı desteklemesine rağmen Hatemi, cumhurbaşkanı seçildi.

Seçim sürecinde, Hatemi'yi engellemek için elinden geleni yapan gruplar mevcuttu. Bunlardan en etkili olanı, Ensar-i Hizbullah grubunun Hatemi'nin altı eyalette yapacağı propagandayı engellemesiydi. Bu grup seçimlerden yaklaşık iki yıl önce ortaya çıkmıştı ve İslami yaşam tarzına karşı olduğunu düşündüğü her şeye karşı protesto düzenliyordu. Hatta aynı grubun, kadınların bisiklete binmesinin günah olduğunu, beraberinde İslami yaşam biçimine aykırı olduğunu gerekçesini öne sürerek kadınlı erkekli bisikletçileri dövdüğü ortaya çıkmıştı. Nitekim bütün engellemelere rağmen Muhammed Hatemi, 23 Mayıs 1997'de yapılmış olan ve katılımın yüzde 88 olduğu Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, oyların yüzde 69.63'ünü alarak kazandı. Büyük bir destekle olmasa da Hatemi'nin kazanması beklenen bir durumdu. G-6, bunu seçimden önce açık ara farkla kamuoyu yoklamasında ortaya koymuştu ancak seçmenler rejimin Hatemi'nin kazanmasına izin vermeyeceği kanısında oldukları için şaşkınlığa uğramışlardı. Bunca engellemelere rağmen Hatemi'nin seçimi kazanabilmesinin önemli nedenleri vardı. Belki de bunlardan en önemlisi son 8 yılda güçlü bir siyasi mekanizmaya sahip olan Rafsancani ve ona yakın olan G-6 grubunun desteğiydi. Hatemi'nin üyesi olduğu radikal-sol ulema örgütlerinin destek sağlayabilecek gücü olmadığı için Rafsancani ve G-6 grubunun desteğinden dolayı kazananların asıl onlar olduğu söyleniyordu.⁷¹ Natık Nuri'nin kazanamamasının altında ise halkın dile getirdiği şekilde de '8 yıldır Mecliste ne yaptı?' sorusu yatıyordu. Aynı zamanda Hatemi, İran'da Şii ulemanın iki önemli merkezi olan İsfahan eyaletinde yüzde 70, Meşhed'in başkenti olan Horasan eyaletinden de yüzde

⁷¹ Enbiya Dundar, "Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi", *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:7, Haziran 2021, s.148.

60 gibi yüksek oy oranlarına ulaştı. Hatemi'nin dini merkezlerde, bütün karşı propagandalar ve engellemelere rağmen bu kadar çok oy almasının arkasındaki başka önemli bir nedende, ailesinin Şii dini çevrelerdeki ünü ve ulema içindeki sağlam yeri idi. İran'daki üç büyük dini aileyle akraba olan Hatemi'nin eşi de Lübnan Şiiilerinin liderlerinden olan İranlı molla Musa Sadr'ın yeğeni idi.

Hatemi'ye oy verenler, rejim üzerinden bir mesaj vererek değiştirilmesi gerekliliğini dile getiriyorlardı. Değişim isteniyordu ancak bu değişimin ne kadar olacağı Hatemi'ye bırakılıyordu. Hatemi'nin seçilmesinden çok halkın katılım oranının yüksekliğine dikkat çekilerek onların rejime açık destekleri vurgulanıyordu. Dini Lider Hamaney ise bunu Hatemi'nin yazdığı 'tarihi bir destan' olarak görüyordu. Hatemi'nin kazanması açık bir ifadeyle muhafazakarlığa karşı ılımlılığı ifade ediyordu. Hatemi, İran siyasi sahnesine hakim olan İslami retorikten farklı bir bakış açısı geliştirebilmişti. Uzun yıllar boyunca sürmekte olan devrim ve savaş yıllarında yorgun düşen İran halkı, gördüğü değişim şansını kaçırmak istememişti. Şah zamanındakinden daha belirgin olan bir zengin ve fakir kesim ayrımı vardı, özellikle gençler arasında işsizlik çok yüksekti. Hatta bu işsizlik nedeniyle evlenemediklerinden bile yakınıyorlardı. Gençlik seçimi olarak adlandırılan bu son Cumhurbaşkanlığı seçimi, Gandhi Cinayeti olarak adlandırılan bir olaya da tanıklık etmişti. 1997 yılının Ocak ayında, 16 yaşında olan iki sevgili, kızın ailesinin ilişkilerine karşı çıkması üzerine kızın kardeşlerini öldürmesi ve annesini de öldürmeye teşebbüs etmesi ile idama mahkum edilmişlerdi. Kızın babasının davadan vazgeçmesi üzerine cezaları hapse çevrilmişti.⁷² Bu olay muhafazakar gazeteler tarafından gençlik durumunun eleştirilmesi ve batı kültürünün aşılması olduğu güvensizliğin dile getirilmesine vesile olmuştu. Bu olayla batı kültürünün etkisi altında yapılan her yeniliğin bundan sonra meydana gelecek olan bütün olayların zeminine vurgu yapılarak muhafazakarlar tarafından öne sürülecekti.⁷³

⁷² Sami Oğuz-Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s.84-85.

⁷³ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.108.

6.1.1. Seçim Kampanyası'nda Hatemi

Kendisinin siyasi söylemleri ile vaatlerine yakınlık duyduğu orta sınıf seçmenleriyle oldukça içsel bir bağ kuran Hatemi, seçim kampanyasına başladığı andan itibaren siyasi katılımı birlikte farklı fikirlerin varlığına değinerek hoşgörülü davranmaya vurgu yapmıştır. Hatemi'nin üzerinde en çok durduğu ve bu yüzden de oldukça yüksek bir fark almasına yardımcı olan konu, hukukun üstünlüğü ilkesidir. Hatemi'nin bu konuya dikkat çekmesinin amacı, onu büyük oranda destekleyen gençlerin ve kadınların üzerindeki ahlak polisinin baskısını yok etmek, edemese bile bu baskıyı en aza indirmeye çalışmaktır. Bu yüzden seçim kampanyasının en göze çarpan mesajı bu yönde olmuştur. Hitap ettiği kitlenin vaatlerini incelikle dinleyerek onlara sağlayabileceği ortamı nasıl hazırlaması gerektiği yönde planlamalarını yapıyordu. Önemsemiş olduğu özgürlük kavramı İran'da özellikle kadınlar için yapabileceklerinin hayal ettiklerini gerçeğe dönüştürebilmeleri için sistemden memnuniyetsiz olduklarından dolayı bir umut ışığını yansıtıyordu. Söylemlerini gerçekleştirirken İslam Devrimi'nin kadınlara kazandırmış olduğu hakları vurgulamaktan geri kalmamış, bu hakların kağıt üzerinde kalmasını istemeyerek gerçek hayatta da onlara yeteri kadar imkan sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşüncesini duyurabilmek için seçimlerden iki hafta önce Tahran Üniversitesi'nde gerçekleştirilen Büyük Kadın Buluşması toplantısına katılmış, konuşmasını yaparak birçok kadına sistemin değişebileceğine dair umut vererek, inançlarını yeşertmiştir. Bir de kendisini asla aday olarak gösteremeyecek olan çarşı esnafından da oy istemekten geri kalmamıştır. Meşrutiyet Devrimi ve İslam Devrimi'ni Şah'a karşı gerçekleştirilen baş kaldırılar da esnafın göstermiş olduğu desteklere vurgu yapan Hatemi, ülkenin ekonomide petrol bağımlılığına dikkat çekmiş ve çarşının güçlendirilmesi gerekliliğini dile getirmiştir. Merkezi bir konumda bulunması ve ülke ekonomisinin önemli bir bölümünü oluşturan çarşının yok sayılması neredeyse imkansızdır. Bu yüzden her ne kadar esnafın adayı Natık Nuri olsa da Hatemi her kesim ile görüşmüş, bu yüzden de çizmiş olduğu imaj ile halkın kalbini kazanmıştır. Kendine has mütevazı bir yaşam tarzı olan Hatemi diğer siyasilerin aksine lüks araçlarla seyahat ettiği görülmemiş, bu da halkın ilgisini çekmiştir. Çünkü halk diğer

siyasilere de gördüğü üzere kendilerinin devlet ile aralarındaki yaşam kalitesi farkı arttığı için Hatemi'nin mütevazılık göstergesini samimi bulmuşlardır. Halkın gözünde her ne kadar bir nebze de olsa karizmatik bir bakış açısı çizse de son ana kadar Hatemi'nin seçimi kazanamayacağı düşünüldüğünden yarışmasına izin verilmeyeceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Seçim kampanyasında yapılan haksız rekabetin sürdürülmesi bunu doğrular niteliktedir. Düşüncenin dayanağı olarak İran Radyo ve Televizyon Kurumu'nun seçim dönemi boyunca süreklilik arz edecek şekilde Natık Nuri'nin lehine olan kampanyaları sürdürerek onun için oy istenmiştir. Ulemanın gerçekleştirdiği propagandalar aracılığıyla Natık Nuri'ye oy verilmesinin “dini bir vecibe” olduğu söylenerek, Hatemi destekçileri de Natık Nuri'nin tarafına çekilmeye çalışılmıştır. Büyük çalışmaların yayın organlarına taşınması söz konusu olmuş ve propagandalara katılarak Nuri için oy istemiştir. Devletin birçok kademesinden ve çarşıdaki esnafın desteğini alan Natık Nuri'ye karşılık Hatemi orta sınıfın, aydın kesimlerin, kadınların ve gençlerin desteğine sahipti. Natık Nuri ise ülkenin birçok önemli isminin de içinde bulunduğu MK üyeleri tarafından desteklenmiş, çalışmaları bu yönde yapmışlardır. Geleneksel çarşı esnafının büyük bir desteğine sahip olan Nuri, bu çevre kendi içerisinde dini liderinde destek verdiği şeklinde söylemler yapılmıştır.⁷⁴ Toplumsal değişim istemi, yerleşik güçlerin dayatmış olduğu geleneksel yapının sonucunda ortaya çıktığı için Hatemi, tüm engellemelere rağmen halkın oyunu kazanmıştır. Aslında sistemin kendisine ve adayların ağırlığına baktığımızda kazanan kim olursa olsun kazanan sistemin kendisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden hem kazanan hem kaybeden taraf ve grupları seçim sonlanınca sistemin gücünü gösterebilmek adına devlet ve toplum birlikteliğini göstermek için konuşmalar yapılmıştır. Seçim kampanyasında sürdürülen rekabet havası seçim sonrasında da dağılmış ve sistem ana hatlarıyla övülmeye başlanmıştır. Seçim öncesinde gençlerin özgürlük istemi yerini İslam Cumhuriyeti kurallarına uygun yaşamak zorunluluğuna bırakmaya başlamıştır. Dönemin nabzını tutan *Asr-ı Ma* dergisinde de vurgu yapıldığı üzere seçimlere katılım sağlayan halk, hükümet ve siyasi yapıcılar tarafından sistemin meşruiyetini pekiştiren bir işlev olarak görülmüştür. Böyle olması halk ve devlet arasında bir iletişim köprü görevi üstlenirken, bölgede emperyalist güçler olarak yer

⁷⁴ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.110.

alan ABD ve İngiltere gibi ülkelere de gözdağı vermiştir. Dolayısıyla reform hareketi ilk ortaya atılmış olduğu fikrinden bağımsız bir gelişim sergileyerek İslam Cumhuriyeti'nde sistemi kontrol edebilmek ve güçlü kılmak için vuku bulmuş bir harekettir. Geçmişteki örneklerinin aksine İran'da gerçekleştirilmek istenilen anayasal çerçevenin demokratik halk taleplerine karşılık vermesi beklenmeyen bir durumdu. Her ne kadar seçim kampanyaları ile hissettirilmek istenen bu olsa da asıl kastedilen sistemi muhafaza ederek güçlü kılmaktı. Kaybeden tarafın, yenilgiyi çabucak kabul edip zaferi övmeye katılmalarının da nedeni budur. Değişim imkanının seçimler yoluyla sunuluyor oluşu sistemin yasal olanaklarını gündeme getirmesi ve bu netice ile sisteme olan inancın tazelenmesine işaret etmektedir. Böylece İslam Cumhuriyeti'nde seçimleri düzenli bir periyodik çerçeveye oturtmak huzursuzluğun önüne geçmek ve halkın fikirlerini ölçmek için son derece önemli bir araç haline gelebilmektedir. Seçimlere katılım oranının yüksek olması, özellikle dış politikada devlet toplum birlikteliği açısından verilen mesaj adına önemlidir. Dışarıya karşı gösterilmek istenilen İran'da demokrasinin sorunsuz bir şekilde işlendiği ve bununda halk tarafından seçimler yoluyla desteklendiğidir. Hatemi zaferi, halk tarafından İnkılap Meydanı'nda kutlanırken aynı zamanda üzerlerindeki baskının yumuşaması beklentisi sürüyordu. Seçimden önce sürdürülen kampanyasında önem verdiği ve sık sık vurguladığı siyasi özgürlükler ve kadın hakları konusunda gerçekten ileri gidip gidemeyeceği merak konusuydu. Halk, kafalarında oluşan soru işaretleri eşliğinde kutlamalarına devam ederken Hatemi'den beklenti içerisinde olan başka gruplarda vardı. Elit zümreyi temsil eden din adamları ve reformist entelektüeller yeni cumhurbaşkanı olan Hatemi'den son derece umutluydular. Bu din adamları içinde olanlardan biri de Büyük Ayetullah Hüseyin Ali Munteziri Hatemi'ye verilen oyların şahsına yönelik olmadığı, onun ortaya koymuş olduğu program ve mevcut olan sisteme bir tür itiraz neticesinde katılımın sağlandığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla Hatemi'nin başarısının arkasında halk kitlesinin sistemden duyduğu memnuniyetsizlik yatmaktadır. Artık yalnızca seçmenlerine karşı bir sorumluluğu yoktu, kaybedenlerinde Hatemi'den beklentileri vardı. Bunların en başında iş birlikleri geliyor, aksi bir durum olursa mücadele kaçınılmaz oluyordu. Hatemi'nin zaferi, dünyada yankı bulmuş ve birçok ülkeden olumlu tepkiler almıştır. ABD başkanı Clinton İran ile yakınlaşmanın önünün açıldığını vurgulamış, Suriye devlet başkanı

Hafız Esad da Hatemi'yi tebrik etmiştir. Aynı zamanda birçok ülke de devlet radyo ve medyada Hatemi'ye övgüler yardırlmıştır. Kutlamaların sona ermesiyle birlikte artık talepleri karşılayabilmek için reform programlarını yürürlüğe koyması gerekiyordu. Ancak bu gerçekleştiğinde yargı gücü başta olmak üzere diğer vesayet kurumlarında söz sahibi olan muhafazakarlarla karşı karşıya gelecek ve sert bir mücadeleye girişilecekti. Dolayısıyla artık hem iç güçler hem dış siyasette etkin olanlar Hatemi'nin, sistemi ne ölçü de zorlayabileceğini bekliyorlardı. Sistemin sınırlarını yıkmakla ilgili bir sıkıntısı olmayan Hatemi için bu sınırların nasıl gevşetilebileceği merak edilen ve üstünde durulan bir sorun olmuştur. Reform hareketi, İran siyasal hayatın merkezine birden çok yeni kavramlar ve söylemler yerleştirmiştir. Bu söylemler yerleşik siyasi kodlar olarak bilinen geleneksel kavramlara meydan okumaktan başka bir anlama gelmemektedir. Reformcuların siyasi hedefleri arasında İslami devlet yerine hukuk devletini öngördükleri için meşruiyet kaynaklarında da değişim amaçlanmıştır. Dolayısıyla değişim yoluyla kamusal alanda tartışmalar başlatılmak istenmiş, bu yolla muhafazakar elitlerin buldukları pozisyonlar sorgulanmıştır. 1979 yılından sonra İslam Devrimi ile başlayan karizmatik liderle birlikte sürdürülmeye başlanan iktidarlık dönemi, yerini 1997'den sonra reformların öncülük ettiği yasal iktidar dönemine geçilmiştir. Her dönemin kendisi içerisinde baskın olduğu yıllar söz konusu olsa da birbirleriyle iç içe geçmiş durumdadır. Siyasal değişimler dinamiklerle birlikte yeni bir meşruiyet krizini ortaya çıkarmıştır. Reform hareketiyle birlikte kendi içlerinde de entelektüel ayrışmalar olmuştu. Her hareketin çıkış noktasından sonra uygulanış biçimlerin farklılık göstermesi kaçınılmazdır. Bu noktada uyuşulan bir nokta vardı ki; o da velayet-i fakih sistemine olan itirazlar ve İran İslam Cumhuriyeti'nde uygulanış biçiminde dile getirilen itirazlardı. Bu itirazların merkezinde uygulanan doktrinin İslam ile asla uyuşmadığı ve sorun boyutunda varlığını sürdürdüğü konusu yatıyordu.⁷⁵

⁷⁵ Mustafa Caner, *a.g.e.*, 111-120.

6.1.2. Hatemi Önderliğinde Reform Hareketinin Temelleri

Humeyni'nin ölümünden sonra İran siyasal ve toplumsal yaşamında birtakım dönüşümler yaşandı. Toplumsal taleplerin dile getirilmeye başlanması, reform hareketlerini ortaya çıkarmıştı. Bu hareket sistem içerisinde aktif olarak yer alan aktörlerin yeni bir organizasyon içerisinde bulunmaya teşvik ediyordu. Dolayısıyla daha önce de bahsetmiş olduğumuz İran'ın siyasetini yüksek oranda yönlendiren siyasi elitler arasında bir rekabet yarışı yaşanmış ve bu mücadelede İslami sol siyasetten itilmeye çalışılmıştı. Büyük oranda elitler adına başarıyla sonuçlanan bu mücadelede toplumsalın yararına olanlar siyasal çıkarlar doğrultusunda feda edilmiştir.⁷⁶ Elitlerin kendi çıkarlarını düşünmesi halkın zararına bir çark döndürmeye başlayınca, 90'lara gelindiğinde reform hareketi bir kurtuluş yolu olarak görülmüş ve eksik olan tek şey bu kurtuluşun önderliğini kimin üsteleneceği sorusu olmuştur. Tam olarak burada karşımıza Seyyid soyundan olan Muhammed Hatemi çıkmaktaydı.

İran'daki İslami rejim gündelik hayata dair birçok kural ve yasak koymaktadır. Belki de bunlardan en önemlisi kadınlara örtünme zorunluluğunun getirilmesidir. Bunun dışında içkiyi, fuhuşu, İran klasik ve halk müziğini erkeklerin dışında sözlü söylenmesi de yasaklanmıştır. Yabancı filmlere izin verilmemiş ve her türlü sanatsal faaliyetlere karşı siyasi ve ahlaki gerekçeler doğrultusunda sansüre tabi tutulmuştur. Kısacası İran toplumu uzun bir süre şizofren bir toplum olarak varlığını sürdürmüştür. Burada bahsetmek istediğimiz bir aşırılığın var olması, yani kadınlar yalnızca kamusal alanda değil özel alanda da bir hareket özgürlüğüne yeteri kadar sahip olamıyorlardı. Düşünün ki İran filmlerinde bile kadınlar evlerin içinde de örtülü dolaşıyorlar, yatağa örtülü giriyorlardı. Filmlerde dahi bir baskının kadın üzerinde hissedilmesi aşılması gereken toplumsal bir sorun olarak görülmeye başlanmıştı.

Bahsetmiş olduğumuz savaş döneminin bitmesi ve Rafsancani'nin ikinci cumhurbaşkanlığı dönemi de dahil olmak üzere Hatemi'nin işbaşına gelmesiyle Tahran sokaklarında kadınlar ve özellikle genç kızların tesettürlerinde uzun süre sonra

⁷⁶ Mustafa Caner, *a.g.e.*, s.99.

ilk defa gevşek davranarak, devletin emirlerine aykırı hareket ettikleri gözlemlenmiştir. Hicap modasının günden güne renklendiğine ve inceldiğine şahit olunarak artık hem taşınan fiziki ağırlık hem de örtünmedeki sıklık daha light hale gelmişti. İran'da kadınlar arasında yükselen bir feminizm hareketi özellikle eğitim düzeyleri yüksek kentli orta sınıfta ve orta yaşlı kadınlarda artık kendini belli etmeye başlamıştı. Sadece kıyafette değil şizofreni müzik alanında da kendisini rahatlatma ihtiyacı duyuyordu. İslami rejime zarar vereceği için pop müziğe yasak getiriliyordu ki pop müzik İran devriminin 20. yılı kutlamaları konserlerinde eklenmiştir. İran'ın ilk resmi pop konseri tam bir disiplin içinde başlamış ve öyle de sürmüştü. Bunun belki de en önemli nedenlerinden biri Cumhurbaşkanı Hatemi karşıtlarının festivale karşı yoğun bir karalama kampanyasının yürütülmüş olmasıydı. En azından uzun yıllardır baskı altında kalmış olan müzik ve eğlencenin, Hatemi'nin gelmesinden bir yıl sonra İran toplumsal yaşamına güçlü bir dönüş yaptığı kesindi. Yıllardır İslamcı ideoloji tarafından bastırılmaya çalışılan bir diğer alanda da geri dönüş İran milli futbol takımı ile 1998 yılında Dünya Kupası'ndaki iki maçta kendini gösterdi. İran milli takımı Avustralya ile berabere kalıp finallere katılmaya hak kazandığında bütün İran halkı sokaklara dökülmeye başladı ve milli bir coşkunun görülmeye değer bir manzaraya dönüştüğüne şahit olundu. Özellikle ABD futbol takımıyla karşı karşıya gelen İran'ın 2-1 maçı kazanmasıyla İranlılar sokağa döküldü. Muhafazakar, aşırı dinci kesimler ezeli rakibi olarak gördükleri ABD'yi yenmiş olduklarına dahi sevinemiyorlardı. Çünkü devrimden sonra İranlılar kendilerini kamusal alanda, sokakta bu kadar rahat hissediyor olmaları onlar için aşırılık olarak görülüyordu. Sabaha kadar süren eğlencede kadın erkek ayrımcılığı ve sıkı hicap kurallarının ortadan kalkması ertesi gün muhafazakar gazetelerde "*eğlencelerde İslam'a aykırı sahnelerin yaşandığı*" şeklinde başlıklarla yer aldı.⁷⁷

Dönem itibariyle İran'ın en büyük sıkıntı yaşadığı konuların başında uyuşturucu kullanımı ve kaçakçılığı geliyordu. Pakistan ve Afganistan'da üretilen uyuşturucunun Türkiye ve diğer yollardan Avrupa'ya taşındığı güzergahın tam üzerinde bulunan İran, uyuşturucuyla mücadeleye büyük para ve güç harcamıştır.

⁷⁷ Ruşen Çakır- Sami Oğuz, *a.g.e.*, 109-113.

Sadece zenginlerin kullandığı bir madde olarak görmemeliyiz çünkü İran'dan çok yoksullar olmak üzere toplumun hemen hemen bütün kesimlerine yayılmış durumdadır. Çok ucuz olması ulaşılabilirlik açısından kolay ve oranı tetikleyen bir etken. Bu durumu İran Ulusal AİDS Komitesi'nin 1999 Ocak ayında yaptığı açıklamada da acı bir şekilde görürüz. Yadsınamayacak rakamlarla 260 bin ilk, orta ve lise öğrencisinin uyuşturucu madde kullandığı bilinmekteydi. Konu hakkında sürekli raporlar yazılmış ve özellikle 1998-99 yılları arasında gençlerin uyuşturucu maddeye yönelmesinin yanında fuhuşunda olağanüstü artışına(yüzde 635) dikkat çekilmiş ve muhalif söylemlerin bu olaylar üzerinden de propagandalarını yürüttükleri, daha sert önlemlerin alınması gerekliliğini vurgulamışlardır. Öyle ki Tahran'da günde beş ton uyuşturucu kullanılması gündeme gelmiş ve bağımlı sayısının 2 milyona ulaşması tartışmalara yol açmıştır. Toplum düzeninde sorunlar sadece bu kadarla sınırlı kalmıyordu. Beraberinde boşanmalarda hızla yükselişe şahit olunmuş, intihar oranlarında yüzde 109'luk artışlar meydana gelmiştir. Bahsetmiş olduğumuz fuhuş yaşının son yıllarda 27'den 20'ye indiğini bildiren Ali Zem, evden kaçan kızların hemen hemen hepsinin fahişelik yaptığını dile getirmiştir. Ali Zem bildirdiği bu olumsuzluklar karşısında ısrarla gençlerin dini vecibelerini yerine getirmediğini ve büyük ölçüde ihmal ettiklerine dikkat çekmiştir. Bunu raporlaştırılmış bir şekilde de sunarak, '60 milyon vatandaşın yüzde 75'i, öğrencilerin ise yüzde 86'sı namaz kılıyor' şeklinde ifade etmiştir. Dolayısıyla sorunun altındaki sebeplerin çıkış noktasına değinilmek istenilmesi bir yana bırakılarak gençlerin dini görevlerini yere getirmemeleri üzerinden yaşananlar eleştirilmiş ve bunun dış güçlere özenmenin bir bedeli niteliğinde olduğu dile getirilmiştir.⁷⁸

6.1.3. Reform Hareketinin Partileşmesi

İran Anayasası'nın 26. Maddesine baktığımızda, partinin, derneklerin, İslami veya diğer dini azınlıkların siyasi ya da mesleki birliklerin kurulmasına izin vermektedir. Bu örgütlenmelerin nasıl olacağını belirleyen yasa 1981'de Meclis

⁷⁸ Sami Oğuz-Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s.120-122.

tarafından onaylanmasına rağmen 1989'a kadar uygulamaya konulmadığı gözlemlenmiştir. Yasaya göre herhangi bir siyasi ya da mesleki örgütün faaliyete geçebilmesi için, İçişleri Bakanlığında kurulan ve adını siyasi partiler yasasının 10. maddesinden alan komisyondan izin almak gerekmektedir. Muhammed Hatemi'nin Ağustos 1997'de işbaşına gelmesine kadar geçen süre zarfında bu komisyon toplam 39 parti, siyasi dernek veya birliğe izin vermişken, bu tarihten Ocak 2000'e kadar Komisyon'dan izin alan örgüt sayısı 103'e çıkarak 28 ayda toplam 64 siyasi kuruluşu faaliyet izni verilmiştir. İran'daki reform hareketlerinin belki de en önemli amacı sivil toplumun güçlendirilmesiydi. Bunun sağlanabilmesi ise sivil kurumların inşa edilmesi ile mümkündü. Bahsetmiş olduğumuz kurumların başında da basın ve siyasi partiler gelmekteydi. Şöyle bir sorun vardı ki İran'da Şahlık döneminde siyasi parti faaliyetleri yasaklanmıştı ve devriminde ilk yıllarda beraberinde getirmiş olduğu çökseslilik siyasi parti lafının bile kötü çağrışımlar oluşturmaya neden oluyordu. Batı emperyalizmini çağrıştıran terim olan siyasi partilerin modern bir kurum olarak, İran siyasi hayatına büyük ölçüde egemen olan ulema ve örgütlenmesini aşındıracağı düşünülmekteydi. Bu yüzden de muhafazakar kesim parti fikrinden korkmakla birlikte oldukça uzak kalmaktaydı. Reformcular ise bu konudaki kararlılıklarını, geniş ve farklı parti örgütlenmelerine başvurarak göstermekten yanaydılar. Buna örnek olarak geniş bir siyasi hareketi ifade eden Reform Cephesi de denilen 23 Mayıs Cephesi örgütleri, Cumhurbaşkanlığı seçiminde de Hatemi'yi destekleyen ve sonrasında da geniş bir koalisyon olarak birçok bölgede ortak adaylarla seçime giren 18 partiden oluşuyordu.

Bu örgütlerden bazıları şunlardır:

- Militan Din adamları Birliği (Mecmeyi Ruhaniyunu Mübariz)
- İslami İran Katılım Cephesi (Cepheyi Müşareketi İrani İslami)
- İran Yeniden Onarım Partisi (Hizbi Kargozaranı Sazendegiyi İran).⁷⁹

⁷⁹ Ruşen Çakır-Sami Oğuz, *a.g.e.*, s.181-183.

6.1.4. Reform Hareketinin Söylemleri: Sansürlenene Basına Özgürlük

İran’da basın hareketleri halkı genel anlamda toplumsal olaylardan bilgi edinebilmesi amacıyla ülke içerisinde hareket eden ve işlevselliğini gösteren mekanizma olarak karakteristik bir yapıya bürünmüştür. Bu yapıya dönüşmesinin altında dönemsel etkilerin yatmasının yanı sıra iktidarın el değiştirmesiyle yeni söylemler meşruluk kazanmasına sebep olmuştur. Etkisinden bahsedebileceğimiz en önemli değişimini II. Dünya Savaşı sonrası ve sonrasında yıllarda İran basını üzerinde bölgede uzun yıllar boyunca emperyalist hareketler güdecek olan İngiliz ve Rusların baskın bir şekilde hissedilmesidir. Meşrutiyet dönemi sırasında özellikle halkı bilgilendirebilmek adına yayınlar yapılmış ancak rejim tarafından sık sık kontrol edilen ve kamuoyunu yönlendiren bir baskının da mevcut olması ülke genelinde değişimlere yol açmıştır.⁸⁰

Cumhurbaşkanlığı seçimini Hatemi’nin kazanması dönemine kadar olan süreçte İran’da kısıtlı ve kontrol altında gerçekleşen siyasi, toplumsal ve kültürel hayatın yaşandığı bir gerçektir. Rejim içerisinde şu ana kadar kendine yer bulamayanlar siyasi özgürleşme hareketiyle ivme kazandırarak ülke ortamının tamamen siyasileşmesine yol açtı. 1997 yılındaki seçimin Zafer olarak adlandırılmasının nedeni de buydu. Siyasileşme olarak adlandırılan bu gelişme korku dönemi olarak yaşanan Rafsancani döneminden de çıkışı temsil ediyordu. Bu dönemin korkusunu yavaş yavaş atan herkes daha korkusuzca ve cesaretle konuşmaya başladı. En önemlisi de hükümetin uygulamış olduğu daha özgürlükçü politikalar ile reformcu basının doğuşu olmuştu. Reformcu basın sayesinde yakınmalar, bütün topluma ve dünyaya ulaştı. Reformcu ve muhafazakar kanadın mücadelesinin halk tarafından gözlemlenme fırsatı yakalamasını sağlayan basın ile daha bilinçli ve sağlıklı bir kamuoyunun oluşması da söz konusu olmuştu. 1997 seçiminin akabinde gazeteler sanki birer siyasi parti, gazeteciler ise siyasi parti önderi haline geliyorlardı. Bunun bedeli her reformcu

⁸⁰ Hülya Özkan, “İran’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt 6, Sayı:2, İstanbul 2019, s.975-977.

gazetenin kapatılması ve gazetecilerin dövülüp hapse atılması ile ödendi. Her kapatılan reform ilkelerini örnek alan gazetenin yerine yeni bir tanesi açıldı ve 1997 seçimlerinden bu yana da halkın oyunu belirlemede önemli bir kaynak oldu. Reform sürecinde İran’da ortaya çıkan krizlerin birçoğunun düşünce ve ifade özgürlüğü ile doğrudan ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü düşünce ve ifade özgürlüğü her ne kadar Anayasa ve kutsal din değerleri çerçevesinde olsa da, Hatemi hükümetinin en azından ferahlama vadettiği alanların başında geliyordu.⁸¹

6.2. Muhafazakarların Direnişi ve Saldırıları

İran’da reformcuların bir zaferi olarak yerini alan 18 Şubat 2000 milletvekili seçimlerinin henüz değerlendirilmesi bile yapılmamışken ülkenin önde gelen reformcu politikacılarından Said Haccariyan’a 12 Mart’ta suikast düzenlendi ve ülke bu haber ile sarsıldı. Olaydan sekiz gün sonra failer yakalandığında kimlik ve geçmişleri şaşırtıcı olmayan bir şekilde saldırının muhafazakarlarca yapıldığını ortaya koydu. Siyasi hayatlarının bitimine yaklaştıkları kabul edilen muhafazakarların düzenlemiş olduğu bu suikast ile reform hareketlerinin kalbine bir bıçak saplamış oldu. Ölümüne bir iktidar mücadelesinin yaşandığı İran’da rejimin ortaya çıkarmış olduğu meşruiyet krizinin aşılması gerekiyordu. Bir yanda Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi’nin sürdürmüş olduğu reform hareketi kendinden emin bir duruş sergilerken diğer yanda, bu reform hareketini emperyalizm ve Batı’nın hatta Amerika’nın uşağı olarak gören Muhafazakar kanat yer alıyordu. Muhafazakarlar intikam eylemleri ve provokasyon hareketleriyle reformcu kanadı sürekli engelleme çabası içerisine giriyordu. Haccariyan suikasti bu intikam eylemlerinin ve provokasyon hareketlerinin hedefini taşıyan bir örnek olarak yer almaktadır.

Aynı zamanda intikam eylemleri denildiğinde muhafazakar grubun seçimler ve diğer konularda da halkın nezdinde itibarlarını kaybetmelerine neden olan kişilere ya da kuruluşlara da doğrudan ya da dolaylı şekillerde saldırı düzenledikleri de

⁸¹ Ruşen Çakır-Sami Oğuz, *a.g.e.* 203-204.

bilinmektedir. Buna en çarpıcı örnek ise muhafazakar kadrolara karşı temizlik kampanyası yürüten İçişleri Bakanı olan Abdullah Nuri'nin daha görevinde 1 yılı doldurmadan Meclis gensoru ile azledilmesi ve ardından da rejime karşı propaganda ile suçlanmasıyla 5 yıl hapse mahkum edilmesidir. Her ne kadar gensoru ile düşürülen Abdullah Nuri'yi, Hatemi cumhurbaşkanlığı yardımcılığına atamış olsa da saldırıların devam etmesinin önüne geçemedi. Nuri, İrşad Bakanı ile Tahran Üniversitesi'nde kılınan Cuma namazı sonrasında fanatik militanların saldırısına uğrayarak dövüldü. Özellikle 1998 yılı kasım ayı sonu ve Aralık ayı başlarında işleme cinayetler, muhafazakar kanadın iktidar odaklarının reform cephesi ile mücadelesinde teröre başvurularının ilk örneği olmuştur. Bu cinayetler ile ülkeyi istikrarsızlığa sürükleyip doğacak kargaşa ortamında reformcuları destekleyenlere gözdağı vermek isteniyordu. Böylece rahatlıkla ülkesinin güvenliğini tehlikeye soktuğu için Hatemi hükümetini suçlayıp başarısız gösterebilecekti. Ancak Hatemi cesaretli bir adımla muhafazakarlara istedikleri fırsatı vermeyerek, seri cinayetleri işleyen grubu deşifre ederek tutuklatmayı başardı ve bir kere daha ona oy verenlerin beklentisini boşa çıkarmadı. Bu olaydan sonra muhafazakarların şiddetli bir istikrarsızlık ile geri dönüşü, bir zamanların en radikal yayın organı olan ancak zamanla reform cephesinin en önemli seslerinden biri haline gelen Selam gazetesinin devletin gizli belgelerini yayımlama gerekçesiyle kapatılmasıyla oldu. Hem selam gazetesinin kapatılması hem de hemen ardından Meclisin basını kısıtlayıcı yasa tasarısını onaylaması meşhur olan öğrenci olaylarının başlangıcı oldu. 8 Temmuz 1999 Perşembe günü akşamı yurtlarından üniversitelere yürüyen 200-300 kadar öğrenciye polis ve muhafazakar sokak çeteleri saldırdı ve bununla kalmayarak aynı gece polis ve bu çetelerin girmesinin yasak olduğu üniversite yurtlarına baskın yapmaya karar verdiler. Kanlı yurt baskının ardından başlayan gösteriler 12 Temmuz Pazartesi gününe kadar sürdü ve iyice kontrolden çıktı. Pazartesi ve salı günleri de Tahran'ın değişik kesimlerinde sokak çatışmaları sürdü, binlerce öğrenci ve gösterici tutuklandı. Tahran askeri bir görünüme bürünmüştü ve Hatemi hükümeti olayın şaşkınlığını atar atmaz kargaşanın gerçek yüzünü göstermekte geç kalmadılar. En yetkili ağızlarından olay "yarı-darbe" girişimi olarak adlandırıldı ve Hatemi hükümeti bu komployu en az hasarla atlattı.⁸²

⁸² Ruşen Çakır-Sami Oğuz, *a.g.e.*, s.243-246.

6.3. Devrim Muhafızları ve Meclis Seçimleri

İran siyasetinde önemli bir askeri kurum olarak karşımıza çıkmakta olan Devrim Muhafızları Ordusu, özellikle 1990'lı yıllarda ülke içerisindeki gerçekleştirilmek istenen reformcu Hatemi hükümeti karşısında etkin rol oynamıştır. Ahmedinejad hükümeti ile işbirliği içerisinde olan Devrim Muhafızları, İran siyasi örgütlenmesinde devrimden sonra ortaya çıkan ikili yapının askeri açıdan farklı bir boyuta eğildiğini düşündükleri için İslam Devrim Muhafızları Ordusu (Sipahi Pasdarani İnkılabı İslami)'nu kurmuşlardır. Silahlı kuvvetlerin aksine farklı bir şekilde örgütlenmesi ile ön plana çıkan Devrim Muhafızları, Paramiliter yapıda kurulan ancak zamanla büyük bir askeri kuruma dönüşmesiyle ideolojik düşüncelere hizmet etmeye başlamıştır. Ülke ordusunun profesyonel bir şekilde davranarak siyasetten uzak duruyor olması Devrim Muhafızlarının ise tam tersi hem İran siyasetine hem de ekonomisine yakından müdahil olmaya başladığı ve örgüt bazında faaliyetleriyle etkinliğini arttırdığı görülmüştür.

Hatemi hükümetinin 1999 yılında yaşamış olduğu öğrenci hareketlerini fırsat bilen Devrim Muhafızları, olaydan sonra Cumhurbaşkanı Hatemi'ye uyarı niteliğinde mektuplar göndermiş ve yaptıkları eleştiriler ile son zamanlarda karşıt grupların gözünde popüler bir konuma yerleşmişlerdir. Varlıklarından ilk zamanlarda bahsedilmiyor olması gelinen noktada farkı ortaya koymuş ve neredeyse her çalışma ve haberde Devrim Muhafızlarının etkinliği konuşulmaya başlanmıştır.⁸³

Eski Devrim Muhafızları mensuplarının aksine yeni sistem içerisinde yer alan muhafızların kendilerini her alanda göstermekten çekinmedikleri ve Hatemi hükümetinin Batı politikaları eşliğinde Liberalleşme hareketini gerçekleştirmelerini son derece sert şekillerde eleştirmişlerdir. Gönderdikleri uyarı mektubuna cevaben Hatemi'nin birkaç hafta sonra yapmış olduğu bir konuşmada Devrim Muhafızlarının asker olarak siyasete müdahale etmelerinin doğru olmadığını ve bundan sakınmaları

⁸³ Bayram Sinkaya, "İran'da Asker-Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları'nın Yükselişi", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt:2, Sayı:2, 2010, s.117-119.

gerektiğini belirtmiştir. Devrim Muhafızları mektubun ifşalanması sonucunda Hatemi'yi hedef almadıklarını ve desteklediklerini belirtmişlerdir. Ancak yazarlar doğrultusunda muhafızların olası bir durumda güç kullanma tekeline elinde bulunduruyor olmalarına kesin gözle bakılmıştır.⁸⁴

6.4. 18 Şubat 2000 Meclis Seçimleri: Reformcu Zaferin Yenelenmesi

Reformcular, 18 Şubat 2000 Meclis seçiminde bir yıl önce yapılan Belediye Meclisi seçimlerinde başarıya ulaştıkları şekildeki gibi bir koalisyonla girmeyi tercih ettiler. 30 milletvekili seçilecek olan Tahran'da ortak liste çıkarmak yerine, kendilerinin rakipsiz olduklarını bildikleri için yaklaşık olarak 20 ismin ortak olduğu ayrı listeler yayımladılar. Seçimden kitle halinde red cevabı alan muhafazakarlar, kuşkusuz seçimin esas mağlubu olarak yeniden yerini alıyordu. Bu yenilgilerin bir diğeri öğrenci hareketi ile reformcu basın tarafından "siyasi gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri" olarak gösterilen Rafsancani ve son seçimde babasını desteklemek zorunda kalıncaya kadar, reform cephesinin yıldızlarından biri olan Faeze Haşimi de çok ağır bir yenilgiye uğramıştı. Rafsancani, şaibeli bir şekilde Tahran'da son sıradan 30. olarak meclise girerken, kızı onu desteklediği için en alt sıralarda yer alarak meclis dışında kaldı. Seçim, Rafsancani'ye kendilerini sahipsiz bırakılmalarının bedelini sandıkta aldığı sonuç ile ödetti. Milletvekili seçimlerinden hemen önce Rafsancani, muhafazakarlar ile işbirliği içine girerek, kampanyayı desteklemesi adına Kerbaşi'yi hapisten çıkarmış ancak beklediği desteği ondan bulamamıştı. Rafsancani'nin milletvekili adayı olması bir hatadan öte onun yaşam tarzında benimsemiş olduğu geleneksel siyaset anlayışının doğal bir sonucuydu.⁸⁵

⁸⁴ Nazlı Koca, "Devrim Muhafızları: İran'ın Düalist Sisteminde Yeri ve Etkisi Nedir?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt:22, sayı:4, İzmir 2020, s.1738-1741.

⁸⁵ Ruşen Çakır-Sami Oğuz, *a.g.e.*, s.227-229.

6. Meclis seçimlerinde sandalye sayısının çoğunluğunu reformcuların kazanması, Devrim Muhafızlarının üst üste bildiri yayınlamasına sebep olmuş ve İslami değerlerin taraflı basın grupları elinde alaycı bir pozisyona alındığı dile getirilmiştir. Beklenen bir seçim sonucunun ardından Berlin’de gerçekleştirilen “Seçimlerden Sonra İran Konferansı” ikinci gününde kalabalık bir grubun hedefi haline gelmiş ve İslam Cumhuriyeti aleyhine sloganlarla salonu basmışlardır. Protestoların ülke sınırlarını aşması İran’da tepkilere yol açmış ve meclis seçimlerinin intikamı alınmaya çalışılmıştır. Devrim Muhafızlarının Liderleri öncülüğünde yaptığı açıklamalar daha sert bir tutumu ele almaya başlamış ve İslami değerlerin ciddiye alınmadığı herkes tarafından elbet “devrimin balyozunu enselerine yiyeceklerini” dile getirmişlerdir.⁸⁶

6.5. 2004 Meclis Seçimleri ve Reformistlerin Mağlubiyeti

2004 yılındaki 7. Meclis seçimleri İran siyasi hayatında Devrim Muhafızları için önemli bir yere sahiptir. Son yapılan 2000 seçimlerinde neredeyse Devrim Muhafızları’nın sandalye sayısına ulaşamaması mümkün olmamışken 2004 seçimlerinde var olan 290 sandalyenin yaklaşık 90 tanesini eski üyelerinin temsil ettiği düşünülmektedir. Seçimler sırasında bu kişilerin meclise girmeleri önceden planlanmış ve bunun için askeri vazifelerinden istifa ettikleri öne sürülmüştür. Bu söylemin güçlendirilmesi bakımından komutanların önde gelenlerinden olan Fethullah Jafari, orduya mensup muhafızların sivil bir kuruma gönüllü hizmet ettikleri için seçime katılmalarının ve Meclis içerisinde bulunmalarının herhangi bir sorun teşkil etmeyeceğini ve durumun normal olduğunu dile getirmiştir. Ancak reformcu devlet adamlarının duruma tepki göstermeleri muhafızlar tarafından 6. Meclis döneminde eleştirilerin odağında olmalarına bir karşılık niteliğinde görülmüş ve etki alanlarının azaltılması adına planlı yapıldığı fikri ortaya atılmıştır.⁸⁷

⁸⁶ Bayram, Sinkaya, *a.g.m.*, s. 122-128.

⁸⁷ Bayram, Sinkaya, *a.g.m.*, s.127-128.

Muhafızların seçilebilmesi için kurum yetkililerinin seçim sürecine doğrudan etki ettiği iddiaları da adaylar tarafından yalanlanmış ve halkın daha fazla seçimlere katılmalarını teşvik etmek için çabaladıklarını ileri sürmüşlerdir. Mecliste yeni bir dağılımın oluşması ve oranlar neticesinde farklı bir yapının ortaya çıktığı gözlemlenmiştir.

Grafik 1. 6 ve 7. Dönem Meclisi Siyasal Grupların Dağılımı

Kaynak: İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)

<https://iramcenter.org/2004-ve-2020-meclis-secimlerinin-ortak-noktasi-radikallerin-donusu-143>
(Erişim 20.11.2024).

Oranlara baktığımızda reformcu kanadın 6.dönem Meclis seçimlerinde ulaşmış olduğu başarıyı, 7.dönemde yakalayamamış olmasının en net ifadesi halkın güvensizliğinin yansımasıdır. Devrim Muhafızlarının muhafazakâr ekseninde bir destek görmesi, Reformcuların ise ellerinde bulundurduğu unsurlara rağmen fırsatı iyi değerlendirememesi sonucunda siyasal olanın ekseninde değişim meydana gelmiştir.

6.6. 2005 Seçimleri ve Yeni Cumhurbaşkanı Ahmedinejad

Dış politikada Hatemi tarafından ılımlı bir siyaset izlenirken muhafazakarların bu durumu kabullenememeleri gerekçesiyle elinde bulundurdukları yetkiler neticesinde yayın organlarını kapatmaya gitmişler ve çoğu aydın kişileri dinsizlik ile suçlamışlardır. Reforma asıl büyük darbe ise yakın zamanda ilişkilerini ticari boyuta taşımış olduğu ABD tarafından gelmiştir. 2002 yılının Ocak ayında ABD Başkanı Bush, son zamanlarda İran'da gelişen olayların Dünya barışını gölgelediği ve diğer ülkeleri tehdit altına alabileceği düşüncesi muhafazakar kesimin elini güçlendirmişti. 1997 yılından itibaren aralıksız bir şekilde reform paketleriyle liberalleşmeyi yakalamak isteyen Hatemi ve hükümeti için Batılı ülkelerin böyle bir bakış açısı geliştirmesi İran'da olumsuz gelişmelerin yaşanmasının habercisi olmuştur. Hatemi görevini bırakana kadar reform hareketinin devam edeceğine dair inancını sürdürmüş olsa da destekçilerinin de içinde bulunduğu çoğu siyasetçinin politikadan ayrılması ile Liberal hareket İran'da gücünü ve işlevini kaybetmiştir. Bunun yansıması olarak 2003 yılında belediye, 2004 yılında meclis ve 2005 yılında ise cumhurbaşkanlığı seçimlerinde reformcu kanat kaybetmiş, muhafazakarlar emellerine ulaşarak galip gelmiştir.⁸⁸

8 Haziran 2001'de ikinci dönem için oyların %70'ini alarak son kez cumhurbaşkanı seçilen Hatemi, İran Cumhuriyeti anayasasına göre en fazla iki dönem görev yapabildiği için 3 Ağustos 2005'te istifa etmiştir. Yerine pek tanınmamış bir aday olarak Mahmut Ahmedinejad gelmiştir. 17 Haziran'da yapılan seçimlerde adaylardan herhangi birinin oyların %50'sini alamaması üzerine seçimde en çok oyu olan adaylar Mahmud Ahmedinejad ve Haşimi Rafsancani ile ikinci tura gidilmiştir. Seçimlerin ikinci turu sonucunda tıpkı 97 seçimlerinde olduğu gibi beklenmedik bir aday olan Ahmedinejad, Rafsancani karşısında ilk turda %19'luk bir oran almasına

⁸⁸ Berna Gürkaş, "Mahmud Ahmedinejad ve İran Dış Politikası", https://tasam.org/tr-TR/Icerik/278/mahmud_ahmedinejad_ve_iran_dis_politikasi, (25.09.2024).

rağmen ikinci turda birebir girdiği mücadelede %61 dolaylarında aldığı oy oranıyla İran'ın yeni cumhurbaşkanı olmuştur.⁸⁹

Aşırı muhafazakar karaktere sahip olan Ahmedinejad, dini lidere yakınlığı ile tanınmıştır. Yansıtmış olduğu duruş ile ılımlı bir profil çizmiş olsa da iktidarda İslamcı yönetimin ayak seslerini temsil edeceği, vermiş olduğu vaatleri yerine getirmekte somut adımlar atmamış ve Hatemi gibi liberalleşmeyi öngören bir devlet adamından sonra gelmesi halk için hayal kırıklığına sebep olmuştur.

İran yine her zaman ki gibi tarihin tekerrür etmesini izliyor, bir sonraki siyasi söylem ve yapılanmanın hangi grup tarafından iktidara sahip olacağını düşünmeye devam etmiştir.

⁸⁹ Kubilay, Göktaş, *İran Dış Politikasında Mahmut Ahmedinejad Dönemi (2005-2012)*, (Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014; 23-24.

SONUÇ

Bu çalışmada Ortadoğu coğrafyasında gerçekleştirilmek istenen modernizasyon sürecinin geniş bir zaman aralığına yansımaları ve bu yansımaların İran'ın yönetim şeklinde oluşabilecek değişimlerine dikkat çekilmiştir. Geniş siyasi perspektif ile ele alınan İran İslam Cumhuriyeti, kökleri oldukça eskiye dayanan bir mirasın günümüzdeki temsilcisidir. İslam kültürünü ve aidiyetliğini toplumsal boyutta oldukça fazla benimsemiş olması kaderinde birçok çetin mücadeleler vermesine sebep olmuştur. Bu mücadeleler her zaman istenilen sonuçları doğurmamış ve yönetsel değişimler yaşanmak zorunda kalmıştır. 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi ülke için bu değişimlerden en önemlisi sayılabilecek türdendir. Şimdiye kadar görülmemiş kitlesel bir hareketin fitilini Şah'ın ülkeyi terk etmesi ve sürgünde olan Ayetullah Humeyni ve arkadaşlarının İran'a geri dönmesi ateşlemiştir. Pehlevi hanedanlığına son vererek İslam Cumhuriyetini kuran Ayetullah Humeyni, devrimden sonra dini ve siyasal yetkileri elinde toplamıştır. Aslında halkın istemiş olduğu modernizasyon sürecinin Şah tarafından istenildiği gibi yerine getirilmemesi büyük bir hayal kırıklığı yaşatmış ve Humeyni ülke içerisindeki batı nüfuzunu yok etmek istemesiyle destekçilerini artmıştır.

Yalnızca devrim önderliğini üstlenmekle kalmayan Humeyni, aynı zamanda geleneksel muhafazakar kesimin söylemlerini dile getiren bir devlet yöneticisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sert bir yönetim tarzını benimseyen Humeyni, İran ülke yönetiminde İslami kurallar dışında herhangi bir normu kabul etmemiştir. Bu anlayışın izinden gitmek isteyen birçok devlet ve Şii din adamları olduğu gibi karşıt görüşlerin İran'da var olması da mümkündür. Demokrasinin uygulanabilir olmasının bölge içerisinde pek mümkün olmayan bir yapı olarak görülse de imkansız değildir. Zaman zaman demokrasinin yaşanılabilir şekilde ortaya konulduğu düşünülmüştür. İlimli politikalar izlemek isteyen siyasilerde yönetimde söz sahibi olabilmektedir.

Sonuç olarak Muhammed Hatemi, demokrasinin İslami retorikten tamamen bağımsız bir şekilde olmadan da uygulanabilir olacağını göstermek istemiş ancak

muhafazakarların devam ettiği kara propagandalar bunun tam tersi niteliğinde cevaplarla karşılık bulmuştur. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı görevine getirilmesi geleneksel kesimlerin hoşuna giden bir durum olmamakla birlikte yapmış oldukları her eylemde sorumluluk kabul etmemişlerdir. Dolayısıyla tabii yapısından kaynaklanan bir şekilde Ortadoğu coğrafyasında ülkesel bazda örgütlenebilen grupların “iyi olanı” süreklilik arz eden şekilde yıkıcı güçle yok etmek istemeleri İran tarihinde tekerrür eden bir durum haline gelmiştir. Hatemi Dönemi, kendisinden bir önceki ve sonraki Cumhurbaşkanları arasında Liberalleşme adına reform politikalarını uygulamakta oldukça istikrarlı bir şekilde yol izlemiştir. Ancak her ne kadar muhafazakar kesimlerin iç ve dış politikadaki engellemeleri söz konusu olsa da belli başlı ülkelerle (özellikle ABD) önemli bir yol katetmiş ve demokrasinin işleyebileceğini belli dönemler içerisinde İran halkına göstermiştir.

Coğrafyanın ortaya koymuş olduğu siyasi durumun dezavantajlılığından nasibini alan İran da reform hareketlerinin, seçimler öncesine halka ithaf ettiği ancak seçimler sonrasında elit gruplar başta olmak üzere toplumun belli kesiminin başat rol oynaması beklenen bir durum olmamıştır. Çalışmanın iddiası da İran'da gerçekleştirilen Modernizasyon sürecinin asıl hitap ettiği kesimlere sağlamış olduğu imkanların diğer mevcut geleneksel kesim tarafından her dönemde engellemesinin mümkün olduğu ve ileride de bu durumun devam edeceğinin ön görülmesidir. Çünkü Batı tezahürlerin aksine İran'da gerçekleşen toplumsal olaylar daha kitlesel halde şekillenmekte ve üstünlük kuran başka bir grup veyahut aktör tarafından bastırılmaktadır. Tarihsel sürecinde bu duruma sık sık rastlanılan İran'da çoğu zaman bastırılmaya gücü yetmemiş direniş hareketleriyle(İran Rehine Krizi gibi) de karşı karşıya kalınmış ve halk sokaktaki kaosun ortasında kalmıştır. Siyasi yapının değişim ihtimalini bulundurduğu her coğrafyada daha da arttırılabilen bir şekilde demokrasi istemi yankı bulmaktadır. İran'ın Şah yönetiminden sonra yaşamış olduğu baskıcı dönemlerde de bu istemler çoğalmış ancak siyasete yön veren elit grubun bulunduğu pozisyonlarını kaybetmek istememeleri değişimin önüne sürekli bir engel olarak çıkmıştır ve çıkmaya da devam edecektir.

Günümüz İran'ında geldiğimiz noktada son yaşanan gelişmelere baktığımızda demokrasi mollaların ve bağlı oldukları dini rehberin eliyle şekilleniyor olması halk üzerinde çoğu zaman güvensizliğe ve baskıya neden olabilmektedir. Bu durumun en önemli ve günümüze yakın örneği 16 Eylül 2022 tarihinde İran'da hayatını kaybeden Mehsa Jina Amini'dir. Genç kızın zorunlu başörtüsü kurallarına uymadığı gerekçe gösterilerek Ahlak polisleri tarafından Tahran'da tutuklanması ve nezarete hayatını kaybetmesi yalnızca İran genelinde protestolara değil, aynı zamanda dünya genelinde de hükümet destekli tepkilere neden olmuştur. Birçok ülkede sosyal medya aracılığıyla kadınların saçlarını kamera önünde kesmesi, İran'daki liselerde eğitim görmekte olan kız öğrencilerden de başı açık ve rejime karşı dönülmüş pozların verilmesi kitlesel birlikteliğin gücünü gözler önüne sermiştir.

İran'ın geleceği hakkında kesin yargılarla öngörüle bulunabileceğimiz ihtimallere geçmişten ışık tutmamızın mümkün olacağı İran'da asıl istenilen bu bahsettiğimiz yapı içerisinde kadının, toplumsal geleneksel normların, yönetim şeklinin, dini liderin ve daha da sayabileceğimiz birçok şeyin değişime uğramasıdır. Bunun ne ölçü de mümkün olacağı çalışmam üzerinden fikirler sunmasıyla birlikte kesin yargılara başvurmadan kaotik bir düzleme oturmaya sebebiyet vermektedir. Karmaşıklığın içinden demokrasinin herkes için işlevsel olarak uygulanabilir hale getirilmesini mümkün kılacak kurtarıcı lidere sahip olması her dönem beklenen ve arzulanan bir durumdur.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Abrahamian, Ervand, *Darbe 1953 Cia ve Modern ABD-İran İlişkilerin Kökü*, 1. baskı, İstanbul 2023.
- Amirpur, Katajun, *Humeyni Bir İslam Devrimcisi*, 1. Baskı, İstanbul 2023.
- Caner, Mustafa, *İran'da Değişim Siyaseti*, İstanbul 2023.
- Cleveland, Wiiliam L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, 1.baskı, İstanbul 2008.
- Çakır, Ruşen & Oğuz, Sami, *Hatemi'nin İran'ı*, 1.baskı, İstanbul 2000.
- Çitlioğlu, Ercan, *İran'ı Anlamak*, Ankara 2015.
- Elhan, Nail & Karaoğlu Orhan, *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, 1.baskı, İstanbul 2022.
- Foltz, Richard, *İran Tarihi*, İstanbul 2021.
- Güneş, Hakan & Uzun Özüm Sezin, *İslam Cumhuriyeti'nde 40 Yıl İran'da Toplum Siyaset ve Değişim*, 1.baskı, İstanbul 2020.
- Hüseyin, Asaf, *Ortadoğu'da Devlet ve Terör*, 3.baskı, İstanbul 2004.
- Keith, A. Berriedale, *Pers Mitolojisi: Tanrılar, İfritler ve Hükümdarlar*, 1.baskı, İstanbul 2023.
- Lewis, Bernard, *İnanç ve İktidar: Ortadoğu'da Din ve Siyaset*, 5.baskı, Ankara 2017.
- Lewis, Bernard, *Modern Ortadoğu Nasıl Kuruldu?*, 1.baskı, İstanbul 2022.
- Moazami, Behrooz, *İran'da Devlet, Din ve Devrim 1796'dan Bugüne*, 3.baskı, İstanbul 2021.
- Özkoç, Özge, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, 1.baskı, İstanbul 2015.
- Parsa, Misagh, *Devlet, İdeoloji ve Devrim İran, Nikaragua ve Filipinler Devrimlerinin Karşılaştırılmalı Analizi*, 1.baskı, İstanbul 2004.
- Şahin Mehmet & Yılmaz Türel, *Ortadoğu Siyasetinde İran*, 1.baskı, Ankara 2011.

MAKALELER

- Altunkaya, Şeyma, “Modernist Milliyetçilik Yaklaşımıyla Fars Milliyetçiliği: I. Pehlevi Dönemi (1925-1941)”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 21 Temmuz 2022.
- Ateş Tan, Emine, “Çoklu Hiyerarşi Modeli Çerçevesinde Rafsancani Dönemi İran-ABD İlişkileri”, *Journal of Economics and Political Sciences*, Cilt:2, Sayı:2, 31 Aralık 2022.
- Atuk, M. Volkan, “İran Şahı Rıza Pehlevi’nin Türkiye Ziyareti”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:35, Sayı:35, Eskişehir, 30 Mart 2018.
- Boyle, Andrew J., “İran’ın Milli Bir Devlet Olarak Gelişmesi”, *Bulleten Türk Tarih Kurumu*, Cilt:39, Sayı:156, 1975.
- Cülük, Ahmet, “İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi”, *Güvenlik Çalışmaları*, Cilt:20, Sayı:1, Haziran 2018.
- Çırakoğlu, Ahmet & Sayın, Hüseyin, “İran’da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, 8 Mayıs 2019.
- Çoban Asım & Şahin Esengül, “Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Ortadoğu Coğrafyası Hakkındaki Farkındalıkları”, *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, Nisan 2018.
- Demir, Yeşim, “Emperyalist Devletlerin Ortadoğu’da Mezhep Oyunları: Sünni-Şii Çatışması”, *Turkish Journal of Shite Studies*, Cilt:1, Sayı:2, Aralık 2019.
- Deveci, Can & Sakin, Serdar, “Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme”, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi (ERUSAM), Cilt:3, Sayı: Özel Sayı, 2011.
- Doğan, Soner, “İran’ın Ortadoğu Siyaseti”, İNSAMER (İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi), Araştırma Sayısı:74, Temmuz 2018.
- Dundar, Enbiya, “Haşimi Rafsancani’ni Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:7, 30 Haziran 2021.

- Dursun, Davut, “Ortadoğu’nun Ekonomik, Sosyal ve Siyasi Yapı Özellikleri Üzerine Genel Tespitler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı:50, 13 Ekim 2010.
- Edi, Ahmet, “İran’da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış ‘Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı’”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:66, 15 Eylül 2019.
- Gül Muammer, “Modern Orta Doğu’nun Oluşumu”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1-2, 2016.
- Hallalli, Bekir, “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası”, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, 5 Temmuz 2015.
- Karabalık, Kamuran, “İran’da Tütün İmtiyazının İngilizlere Verilmesi Meselesi ve İranlı Kadınlar (1890-1892)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt:9, Sayı:4, 29 Aralık 2023.
- Kılıç, Remzi, “Osmanlı-İran Arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, 30 Haziran 2000.
- Koca, Mehmet, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi’nin Reformları Ekseninde İran’ın Modernleşme Çabası”, *Asia Minor Studies*, Cilt:8, Sayı:1, 4 Şubat 2020.
- Koca, Nazlı, “Devrim Muhafızları: İran’ın Düalist Sisteminde Yeri ve Etkisi Nedir?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:22, Sayı:4, 31 Aralık 2020.
- Koç, Mehmet, “İran Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar”, *İran Araştırmaları Merkezi*, 10 Mayıs 2017.
- Kuduoğlu, Alptuğ, “İran’da Musaddık Dönemi: 1951-1953”, *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 4 Şubat 2019.
- Özkan, Hülya, “İran’da Basının Doğuşu ve Gazeteler”, *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, Temmuz 2019.
- Özsağır, Rabia, “Zerdüştlük İnançına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda’ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Derisi*, Cilt:3, Sayı:1, Haziran 2022.

Solmaz, Bünyamin, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:32, 2011.

Sinkaya, Bayram, “İran’da Asker- Siyaset İlişkileri ve Devrim Muhafızları’nın Yükselişi”, *Ortadoğu Etütleri*, Cilt:1, Sayı:2, 14 Temmuz 2016.

Taşkın, Yüksel, “Devrim Sonrası İran’da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek”, *İstanbul Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı:39, Ekim 2011.

Yücel Yönlü, Kübra, “Ortadoğu Kavramına Giriş ve Tanımlar”, *Sosyologca*, Sayı:27, 7 Ağustos 2024.

TEZLER

Göktaş, Kubilay, *İran Dış Politikasında Mahmut Ahmedinejad Dönemi(2005-2012)*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2014.

İNTERNET KAYNAKLARI

Al Jazeera Turk, “İran: Bir Devrimin Anatomisi”, https://www.youtube.com/watch?v=YISRk2eU4g&ab_channel=AlJazeeraTurk, (11.04.2023).

Berna Gürkaş, “Mahmud Ahmedinejad ve İran Dış Politikası”, https://tasam.org/trTR/Icerik/278/mahmud_ahmedinejad_ve_iran_dis_politikasi, (25.09.2024).

İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), <https://iramcenter.org/2004-ve-2020-meclis-secimlerinin-ortak-noktasi-radikallerin-donusu-143>, (Erişim 20.11.2024).